

Drs. C.J.M. Spierings

No. 2.37

**AFGEVLOEIDE BOEREN
OVER BEROEPSVERANDERING**

Een orienterend onderzoek in Zuid-Holland naar
ervaringen en opvattingen van veehouders en
akkerbouwers die van beroep zijn veranderd

L 26
2.37A

Januari 1972

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

379403

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
HOOFDSTUK I	DOEL EN UITVOERING VAN HET ONDER- ZOEK	7
	§ 1. Het doel van het onderzoek	7
	§ 2. De uitvoering van het onderzoek	8
	§ 3. Indeling van de studie	10
HOOFDSTUK II	ENKELE KENMERKEN VAN AFGEVLOEIDE BOEREN	11
	§ 1. De leeftijd, het gevolgde onderwijs en het huidige beroep	11
	§ 2. De sociale afkomst	13
	§ 3. De gezinssamenstelling	14
HOOFDSTUK III	DE HOUDING TEGENOVER HET BOEREN- BEROEP; DE BEDRIJFSSITUATIE VOOR EN NA DE BEROEPSVERANDERING	16
	§ 1. Het boerenberoep en de houding daar- tegenover	16
	§ 2. Het bedrijf voor en na de beroepsver- andering	19
HOOFDSTUK IV	REDENEN VAN BEROEPSVERANDERING	26
	§ 1. Redenen geen boer gebleven	26
	§ 2. Redenen ander beroep gekozen	28
HOOFDSTUK V	INFORMATIE OVER EN CONTACT MET HET NIEUWE WERK	31
	§ 1. Informatie over het nieuwe werk	31
	§ 2. Mening en adviezen van anderen over beroepsverandering	34
	§ 3. Scholing en opleidingsmogelijkheden	36
HOOFDSTUK VI	HET NIEUWE WERK EN MILIEU	38
	§ 1. Ervaringen rond de beroepsverandering	38
	§ 2. Het beroep direct na de overgang; het huidige beroep	41
	§ 3. Het inkomen voor en na de beroepsver- andering	46
	§ 4. Pendelen en verhuizen; vrijetijdsbe- steding	48

Inhoud (vervolg)

	Blz.
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	51
BIJLAGEN	
1. Vragenlijst beroepsveranderaars (in verkorte vorm)	64
2. De gemeenten van onderzoek	66
3. Literatuur	67

Woord vooraf

In enkele recente LEI-onderzoekingen is aandacht besteed aan de omvang waarin beroepsverandering van zelfstandige agrariërs heeft plaatsgehad. Het betrof hier een oriëntatie naar het aantal boeren dat van beroep is veranderd, hun leeftijd e.d., waarbij tevens werd ingegaan op de met beroepsverandering samenhangende gevolgen voor het aantal bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur. Gezien het karakter van deze studies kon nauwelijks worden ingegaan op de achtergronden van beroepsverandering.

Hoewel beroepsverandering in de agrarische sector ook vroeger wel voorkwam, is het verschijnsel als zodanig pas sinds kort in de belangstelling komen te staan. Dit ligt ook wel voor de hand, omdat beroepsverandering tot dusverre kwantitatief van betrekkelijk geringe betekenis was. Het ziet er echter naar uit, dat het aantal beroepsveranderingen in de toekomst zal toenemen.

Mede met het oog hierop is inzicht in de problematiek die met de beroepsverandering van agrariërs samenhangt, van groot belang. Dit geldt uiteraard in de eerste plaats voor de betrokken bedrijfshoofden zelf, maar ook voor degenen die uit hoofde van hun functie dagelijks met deze vraagstukken geconfronteerd worden. Hierbij wordt vooral gedacht aan de economisch-sociale en agrarisch-sociale voorlichters, evenals aan degenen die zich bezighouden met de omscholing en plaatsing van voormalige agrariërs. Ook voor het regionale werkgelegenheidsbeleid en de agrarische structuurpolitiek, is inzicht in deze problematiek van grote betekenis.

Het een en ander was voor het Bestuur van het LEI aanleiding een onderzoek te laten instellen naar de achtergronden van de beroepsverandering. Besloten werd om het onderzoek, dat een oriënterend karakter draagt, in eerste instantie in Zuid-Holland uit te voeren onder een aantal in de periode 1964-1970 van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers.

Een woord van dank aan de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers die hieraan hebben meegewerkt is hier wel op zijn plaats.

Het onderzoek is verricht op de afdeling Streekonderzoek, waarbij het ontwerp, de voorbereiding, analyse en verslaggeving zijn verzorgd door drs. C.J.M. Spierings.

De Directeur,

(A. Maris)

Den Haag, januari 1972

HOOFDSTUK I

Doel en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Het doel van het onderzoek

Onder invloed van technische, economische en sociale factoren treden tal van veranderingen op in de agrarische sector. Deze structuurveranderingen hebben consequenties voor de omvang van de agrarische beroepsbevolking. Zo is in de provincie Zuid-Holland de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking t.o.v. 1947 met iets meer dan de helft afgenomen; voor de nabije toekomst wordt aan een verdere vermindering gedacht. Deze ontwikkeling is een gevolg van enerzijds een geringere toetreding tot en anderzijds een toenemend vertrek uit de land- en tuinbouw van bedrijfshoofden, meewerkende zoons en landarbeiders. Bij de afnemering van het aantal bedrijfshoofden kan onderscheid worden gemaakt tussen beroepsbeëindiging en beroepsverandering als oorzaak van het vertrek uit de land- en tuinbouw. De achteruitgang van het aantal bedrijfshoofden is tot nog toe grotendeels een gevolg van beroepsbeëindiging geweest.

Uit een in Zuid-Holland in een twintigtal gemeenten ingesteld onderzoek blijkt, dat in de periode 1963-1968 van de 287¹⁾ niet meer aanwezige bedrijfshoofden - d.i. 22% van het aantal in 1963 - een vijfde van hoofdberoep is veranderd²⁾. Het gaat hier evenwel om een steekproef, hetgeen betekent dat de feitelijke aantallen aanmerkelijk groter zijn; globaal geschat zou het in deze periode gaan om ongeveer 500 landbouwers. Hieruit blijkt wel dat beroepsverandering door zelfstandige agrariërs een verschijnsel is dat de nodige aandacht verdient.

Het vinden van een nieuw beroep kan voor de betreffende bedrijfshoofden talloze moeilijkheden met zich meebrengen, samenhangend met de leeftijd, de gezondheidstoestand, een gespecialiseerde op het landbouwberoep gerichte opleiding, het ontbreken van een voldoende basisopleiding, het opgeven van een zelfstandige positie, de ondoorzichtigheid van de arbeidsmarkt ten aanzien van de gewenste beroepen, de vermogenspositie met betrekking tot het in het bedrijf geïnvesteerde eigen en

-
- 1) A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970, pag. 27 e.v.
 - 2) Dit percentage komt vrij goed overeen met dat betreffende een onderzoek op de zandgronden. Vergelijk daartoe: A.L.G.M. Bauwens en D.B. Baris: "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden", Den Haag, 1968, pag. 14 e.v.

vreemd vermogen, enz. Veelal betekent het geen gemakkelijke beslissing en de eruit voortvloeiende wijziging in maatschappelijke positie en werkring kan aanleiding geven tot meer of minder ernstige aanpassingsproblemen. Afhankelijk van de situatie zullen de gevolgen van de beroepsverandering voor de betrokkenen meer of minder ingrijpend zijn.

Wat is beroepsverandering? Beroepsverandering kan men aanduiden als het verlaten van de landbouw als hoofdberoep en het verkrijgen van een nieuwe arbeidsplaats; een en ander mede onder invloed van wijzigingen in de economische, technische en sociale omstandigheden. Het gaat hierbij om een proces dat naar aard, duur, omvang en plaats een grote verscheidenheid kan vertonen; om een proces ook waaraan sociale, psychologische en economische aspecten vastzitten.

Het doel van het onderzoek kan worden omschreven als het geven van inzicht in de problemen die samenhangen met de verandering van hoofdberoep door zelfstandige agrariërs. Het betreft hier evenwel een eerste benadering van een ingewikkelde en omvangrijke problematiek; het onderzoek draagt derhalve een oriënterend en beschrijvend karakter.

Vanwege het verkennende karakter is het onderzoek beperkt gehouden tot de volgende vragen, welke met betrekking tot de problematiek van de beroepsverandering van zelfstandige agrariërs kunnen worden gesteld:

- in hoeverre is het beroepsverleden van invloed geweest op de verandering van hoofdberoep?
- wat zijn de redenen van beroepsverandering?
- op welke wijze is de beslissing tot beroepsverandering tot stand gekomen?
- welke moeilijkheden heeft men bij de beslissing en overgang onderzonden?
- hoe staan de van beroep veranderde landbouwers tegenover het nieuwe beroep en milieu?

De gevolgtrekkingen welke uit het onderzoek naar voren komen, gelden in eerste instantie voor de personen uit de gebieden die in het onderzoek zijn betrokken. Verder dient er op gewezen te worden dat in sommige gevallen het aantal waarnemingen betrekkelijk klein is¹⁾; voorzichtigheid bij de interpretatie van bepaalde onderzoekresultaten is dan ook geboden.

§ 2. De uitvoering van het onderzoek

In de fase van de voorbereiding zijn ongeveer twintig individuele vraaggesprekken gevoerd. Verder is informatie ingewonnen bij diverse deskundigen op het terrein van de beroepsverandering (arbeidsbureaus, agrarisch- en economisch-sociale voorlichters, enz.).

In het eigenlijke onderzoek zijn de gegevens verzameld via een mondeling interview en is gebruik gemaakt van een volledig uitgewerkte vra-

1) Zie § 2.

genlijst met grotendeels geprecodeerde antwoorden (zie bijlage 1). Zowel aan de proefenquête als aan de eigenlijke enquête is een intensieve training voorafgegaan, waarbij het vragenschema in zijn geheel is doorgesproken en de interview-technische problemen bezien zijn in verband met niet uitgesloten rationalisatie van de kant der geënquêteerden.

De probleemstelling zoals deze is geschetst, is algemeen van aard en niet specifiek gebiedsgebonden. Uit praktische overwegingen is echter besloten het onderzoek beperkt te houden tot Zuid-Holland: in deze provincie waren de meest recente gegevens over de omvang van het verschijnsel beroepsverandering aanwezig, er waren reeds enkele gegevens bekend zodat de tijd die nodig was voor de interviews beperkt kon worden gehouden e.d.

De voor het onderzoek in aanmerking komende bedrijfshoofden - hoofdberoep akkerbouwer of veehouder - zijn voor een gedeelte afkomstig uit het reeds eerder genoemde onderzoek, dat in 19 Zuid-Hollandse gemeenten is uitgevoerd. Het gaat hierbij om die zelfstandige landbouwers, die tussen 1963 en 1968 van hoofdberoep zijn veranderd. Daar selectie op leeftijd (jonger dan 60 jaar) op het tijdstip van de enquête (medio 1970) is toegepast, was het nodig het oorspronkelijke materiaal aan te vullen, namelijk naar periode (een verschuiving van 1963-1968 naar 1964-1970) en gebied (meer gemeenten). Daartoe zijn een twintigtal andere nabijgelegen gemeenten gekozen (zie bijlage 2) en is naar beroepsveranderaars gezocht uit de periode 1964-1970. Dit leidde ertoe dat in totaal 72 voor de analyse bruikbare interviews zijn gehouden; de uitval (adres onbekend, weigering, overlijden, e.d.) was zeer gering. Per gemeente zijn dus gemiddeld ongeveer twee vraaggesprekken gehouden. De gemeenten komen verspreid voor over de provincie Zuid-Holland; vrijwel alle landbouwgebieden zijn daarbij tot op zekere hoogte vertegenwoordigd, met uitzondering van enkele gebieden met relatief veel tuinbouwbedrijven die buiten beschouwing zijn gelaten.

Twee derde van de van beroep veranderden is afkomstig uit een z.g. plattelandsgemeente (A-gemeente)¹⁾, ongeveer een vijfde uit een verstedelijkte plattelandsgemeente (B-gemeente) en de overigen uit een gemeente met een stedelijk karakter (C-gemeente). Opgemerkt zij evenwel dat 44% sinds de beroepsverandering is verhuisd, wat tot gevolg heeft gehad dat er minder, hoewel nog ruim de helft in een A-gemeente woonachtig zijn en naar verhouding wat meer in een B- en C-gemeente.

Het onderzoek draagt een oriënterend-beschrijvend karakter. Waar dit mogelijk was, is gezocht naar samenhangen. Gezien de aard van het onderzoeksmateriaal kan bij toetsing slechts gebruik worden gemaakt van verdelingsvrije methoden. Een hulpmiddel voor het toetsen biedt de z.g. percentagetoets²⁾, welke vrijwel uitsluitend in dit onderzoek is gehanteerd.

1) Volgens de CBS-publikatie: "Typologie van de Nederlandse gemeenten naar Urbanisatiegraad, 31 mei 1960."

2) Vgl. L.J.J. de Bruyn en P.L.C. Nelissen: "Onbehaaglijke stemming", in Sociol. Gids, 1966, p. 339.

§ 3. Indeling van de studie

In het eerste hoofdstuk van deze studie wordt gesproken over het doel en de uitvoering van het onderzoek. De resultaten van het onderzoek komen in de hieropvolgende hoofdstukken aan de orde. In hoofdstuk II volgt een korte schets van enkele kenmerken van de afgevloeiende landbouwers. De houding tegenover het boerenberoep alsmede de bedrijfssituatie voor en na de beroepsverandering komen in het derde hoofdstuk ter sprake. In hoofdstuk IV wordt nader ingegaan op de redenen van beroepsverandering, zowel op de redenen dat men geen boer is gebleven als op de redenen dat men een nieuw beroep koos. In hoofdstuk V wordt de vraag behandeld op welke wijze men in contact is gekomen met het nieuwe niet-agrarische beroep, waarbij achtereenvolgens wordt ingegaan op de informatie over het nieuwe werk, de mening en adviezen van anderen en ten slotte de scholing en opleidingsmogelijkheden. Het nieuwe werk en milieu en daarmee verband houdende aspecten als ervaringen rond de beroepsverandering, het beroep direct na de overgang en het huidige beroep, het inkomen, verhuizen en pendelen en de vrijetijdsbesteding worden besproken in hoofdstuk VI. Ten slotte worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat en aan een slotbeschouwing onderworpen.

HOOFDSTUK II

Enkele kenmerken van afgevloede boeren

In dit hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan enkele kenmerken van de in het onderzoek betrokken afgevloede veehouders en akkerbouwers, zoals de leeftijd, het gevolgde onderwijs en het huidige beroep (§ 1), de sociale afkomst (§ 2) en de gezinssamenstelling (§ 3).

§ 1. De leeftijd, het gevolgde onderwijs en het huidige beroep

Leeftijd

Van de van hoofdberoep veranderde akkerbouwers en veehouders is de gemiddelde leeftijd 49 jaar. Of om het wat anders te stellen: 13% is jonger dan 40 jaar, 37% is 40 tot 50 jaar en 50% is 50 tot 60 jaar¹⁾. Opmerkelijk hierbij is het feit dat bijna een derde (31%) van alle geënquêteerden tussen de 55 en 60 jaar is, hetgeen aanzienlijk meer is dan in de andere leeftijdsklassen.

Tabel 1. Leeftijd en onderwijs (in %)

Leeftijd bij enquête	Alleen lager onderwijs	Cursorisch onderwijs	Dagonderwijs	Totaal %	Totaal aantal
< 40 jaar	44	33	23	13	9
40 - 50 jaar	33	37	30	37	27
50 - 60 jaar	56	33	11	50	36
Totaal	46	35	19	100	72

Als periode van afvloeiing is aangehouden 1964-1970, m.a.w. de geënquêteerden waren toen wat jonger dan bij de vraagesprekken. De gemiddelde leeftijd van de 72 geënquêteerden was op het moment van de beroepsverandering 46 jaar. Dat betekent dus dat er gemiddeld ongeveer

1) Deze percentages wijken enigszins af van de gegevens van het eerder vermelde onderzoek in Zuid-Holland waar geen bovengrens t.a.v. de leeftijd is gehanteerd. In de onderhavige studie zijn echter als beroepsveranderaars opgenomen die veehouders en akkerbouwers die jonger dan 60 jaar waren op het moment van de enquête.

drie jaar ligt tussen beroepsverandering en het tijdstip van de enquête. Gaat men uit van het moment van de beroepsverandering dan blijkt een vierde jonger dan 40 jaar te zijn, ruim een derde 40-50 jaar en eveneens ruim een derde 50-60 jaar.

Onderwijs

Bijna de helft heeft na de lagere school geen voortgezet onderwijs genoten; een derde heeft alleen cursorisch onderwijs gehad, wat meestal neerkwam op een of meer agrarische cursussen. Van de overigen volgde 17% agrarisch dagonderwijs (vrijwel uitsluitend l.l.s.), waarbij enkelen tevens algemeen vormend onderwijs genoten.

Tussen de leeftijd en het gevolgde onderwijs bestaat slechts een zwakke samenhang: van de ouderen hebben er relatief wat meer enkel lager onderwijs gevolgd dan van de jongeren, die op hun beurt iets meer dan de ouderen dagonderwijs - agrarisch en algemeen vormend - genoten.

Huidig beroep

De beroepen van de afgevloeiende veehouders en akkerbouwers vertonen een zeer grote verscheidenheid. Om dit wat overzichtelijker te kunnen weergeven is in eerste instantie een onderscheid gemaakt in beroepen van zelfstandigen en van niet-zelfstandigen. De niet-zelfstandigen zijn verder weer gesplitst in hoofd- en handarbeiders. Tot de handarbeiders zijn gerekend de vakarbeiders, transportarbeiders, fabrieksarbeiders, arbeiders in land- en/of tuinbouw en de overige handarbeiders (voor variaties binnen deze groepen van beroepen: zie hoofdstuk VI § 2). Op deze wijze is een zevental beroepsgroepen ontstaan.

Van de in het onderzoek betrokken afgevloeiende boeren oefent ongeveer een op de acht een zelfstandig beroep uit (handelaar, commissionair, exploitant recreatiebedrijf), een op de negen behoort tot de hoofdarbeiders (vertegenwoordiger, verzekeringsagent e.d.), terwijl de overigen (76%) tot de handarbeiders zijn gerekend.

Tabel 2. Beroepen van de afgevloeiende veehouders en akkerbouwers

Beroepscategorie	Aantal	%
Zelfstandigen	9	13
Hoofdarbeiders	8	11
Handarbeiders:		
vakarbeiders	8	11
transportarbeiders	10	14
fabrieksarbeiders	10	14
arbeiders in de agrarische sector	5	7
overige handarbeiders	22	30
Totaal afgevloeiende veehouders en akkerbouwers	72	100

De grootste groep onder de handarbeiders wordt gevormd door de categorie van de "overige handarbeiders" (30%) (meestal grondwerkers of los arbeiders); dit aantal is zelfs iets groter dan dat van de transportarbeiders (14%) (chauffeur, magazijn- en expeditiepersoneel) en de fabrieksarbeiders (14%) te zamen.

§ 2. De sociale afkomst

Bij de keuze van het agrarisch beroep spelen veel factoren een rol, hoewel de invloed van elke factor nogal uiteen kan lopen¹⁾. De scholing, via een opleiding of in de praktijk verkregen, vormt een belangrijke aanwijzing ten aanzien van het toekomstige beroep: zo zal het volgen of gevolgd hebben van een agrarische opleiding veelal althans in eerste instantie resulteren in de uitoefening van een beroep in de agrarische sector. Daarnaast zal ook het milieu van invloed zijn. Vooral als de beroepskeuze op zeer jeugdige leeftijd plaatsvindt, zal de invloed van de ouders groot zijn. Persoonlijke meestal indirecte beïnvloeding, die zich bijvoorbeeld uit in de houding van de ouders ten opzichte van het boer-zijn, zal onbewust of bewust op de zoon worden overgedragen. Verder zal het intensieve contact van het kind met de beroepsuitoefening van de vader een rol spelen²⁾. Het beroep van de vader kan dan ook worden gezien als een belangrijke indicator voor het sociale milieu.

Van ongeveer een vijfde (18%) van de van beroep veranderden was de vader geen agrariër; nagenoeg al deze geënquêteerden zijn landarbeiders geweest voor ze zelfstandig boer werden. Van de overigen had de vader in een kwart van de gevallen een bedrijf beneden 10 ha en in een derde van 10 tot 20 ha; de rest van de ouderlijke bedrijven was groter.

Mede gezien de oppervlakte van het ouderlijke bedrijf is het begrijpelijk dat de meeste geënquêteerden in hun jonge jaren thuis hebben meegewerkt. Zo heeft ruim de helft op het ouderlijke bedrijf gewerkt tot het moment dat men zelfstandig boer werd; een vierde heeft gedurende een aantal jaren thuis meegewerkt, maar is tevens tijdelijk als landarbeider en/of buiten de agrarische sector werkzaam geweest.

De meeste van de afgevoelde veehouders en akkerbouwers zijn dus vanaf hun jeugd op een of andere manier vertrouwd geraakt met het boerenwerk. En als dan ook nog de mogelijkheid aanwezig is het ouderlijke bedrijf geheel of gedeeltelijk over te nemen, is de kans dat men boer wordt zeer groot. Zo blijkt dat drie kwart van degenen wiens vader boer was het bedrijf van de ouders heeft overgenomen, de overigen van familieleden of van derden, of dat men zelf een nieuw bedrijf heeft gesticht. Waren de ouders echter geen zelfstandige agrariërs dan nam de helft het bedrijf over van schoonouders, oom of tante of van overige familieleden, de anderen van vreemden of door stichting.

1) C.J.M. Spierings en F.J. Heunks: "Achtergronden van de beroepskeuze van boerenzoons", Den Haag, 1969, p. 61 e.v.

2) S. Wiegiersma: "Psychologie der beroepskeuze", Utrecht 1962, p. 150-151.

Naast de invloed die van het milieu kan uitgaan, kunnen ook persoonlijke factoren, zoals leeftijd, begaafdheid, beroepsinteresse, liefhebberijen, e.d. van betekenis zijn. Uit een vraag aan de geënquêteerden of men vroeger wel eens had overwogen een ander beroep dan dat van boer uit te oefenen, kwam naar voren dat 33% dit in gedachten heeft gehad. Niettemin is men boer geworden, ten dele omdat de ouders tegen uitoefening van een ander beroep waren, ten dele door andere omstandigheden zoals het beter met het boerenberoep bekend zijn dan met een ander beroep, of er toentertijd niet in geslaagd zijn een ander geschikt werk te vinden.

Het al of niet overwogen van een ander beroep voor het zelfstandig boer worden hangt vrij nauw samen met de beroepen die men daarvoor heeft uitgeoefend. Van de geënquêteerden die enkel op het ouderlijke boerenbedrijf werkzaam zijn geweest heeft een vijfde indertijd een ander beroep overwogen, daarentegen de helft van degenen die (ook) elders hebben gewerkt. Dit kan weer samenhangen met de oppervlakte van het ouderlijke bedrijf, de opvolgingskans, e.d.

Een derde van de respondenten is voor 1950 boer geworden, ruim de helft tussen 1950 en 1960 en een zevende na 1960. Gemiddeld genomen zijn de voormalige veehouders en akkerbouwers op 31-jarige leeftijd met een eigen bedrijf gestart; een tiende was jonger dan 25 jaar en een vijfde ouder dan 35 jaar. Tot 1955 werd iets meer dan de helft zelfstandig boer vóór het dertigste jaar, daarna ruim een derde. Het op betrekkelijk late leeftijd boer worden kan samenhangen met de opvolgingssituatie, het vrijkomen van een bedrijf e.d. Gemiddeld genomen zijn de afgevoelde veehouders en akkerbouwers ongeveer 15 jaar boer geweest, namelijk gerekend vanaf het tijdstip dat ze zelfstandig boer zijn geworden, i.c. een bedrijf hebben overgenomen tot het moment van beroepsverandering. Een vijfde is evenwel korter dan 10 jaar boer geweest.

§ 3. De gezinssamenstelling

Niet alleen van het onderwijs en de sociale afkomst, ook van het gezin kan een bepaalde invloed uitgaan. Dit geldt uiteraard voor de geënquêteerden, maar eveneens voor hun kinderen. Zo zal enerzijds het beeld dat men van een beroep heeft in sterke mate richtinggevend werken, terwijl er anderzijds binnen het gezin eigen normen zullen leven t.a.v. de waardering voor andere beroepen.

Mede afhankelijk van de leeftijd van de ouders zullen verschilpunten aanwezig zijn naar aantal en leeftijd van de kinderen. Van de 72 geënquêteerden is 6% ongehuwd, terwijl verder 7% geen kinderen heeft. Per gezin bedraagt het gemiddeld kindertal ongeveer 3,5 kind. In ongeveer drie vierde van de gezinnen zijn een of meer zoons en/of dochters van 12 jaar of ouder, de andere hebben jongere kinderen die lager onderwijs volgen of nog niet schoolgaand zijn.

Van de in totaal 78 - ongehuwde en gehuwde (16) - twaalfjarige en oudere zoons van de geënquêteerden is ruim een derde momenteel nog schoolgaand, waarbij er enkelen nog op de lagere school zitten; de ande-

ren volgen technisch beroepsonderwijs, algemeen vormend onderwijs, overig beroepsonderwijs of hoger onderwijs. Van de 48 zoons die reeds een beroep uitoefenen volgde een derde technisch beroepsonderwijs en een vijfde algemeen vormend onderwijs, terwijl enkelen middelbaar of hoger onderwijs genoten; ruim een vierde heeft landbouwonderwijs gehad.

Bijna de helft van de zoons die een beroep uitoefenen heeft een of meer jaren in de land- of tuinbouw gewerkt, momenteel zijn nog slechts enkelen daarin werkzaam. Dit zou kunnen betekenen dat de gevolgde opleiding en het huidige beroep van een aantal zoons niet al te best op elkaar is afgestemd. Zeker is in ieder geval, dat vrijwel allen gerekend kunnen worden tot de categorie van de handarbeiders ("transportarbeiders" en "overige handarbeiders"). In hoeverre dit inhoudt dat de in beginsel aanwezige aanleg en capaciteiten niet ten volle zijn benut, is echter niet uit de onderzoekresultaten af te leiden.

Ten aanzien van de beroepen die de zoons uitoefenen is gebleken dat ruim een derde als "vakarbeider" werkzaam is en een vijfde als "hoofdarbeider". Slechts enkele zoons (6%) vallen in de categorie van de "overige handarbeiders", dit in tegenstelling tot de geënquêteerden (30%).

Het spreekt voor zich zelf, dat het beroep dat de geënquêteerden na de beroepsverandering uitoefenen door velerlei factoren kan worden beïnvloed, zoals leeftijd, opleiding, ervaringen in het verleden in een ander beroep (nevenberoep, beroep vóór het zelfstandig boer zijn), bekendheid met andere beroepen, ambities, werkgelegenheid e.d. Dat hierbij de opleiding en/of het beroep van de zoon(s) een rol heeft gespeeld, wordt niet uitgesloten geacht. Van rechtstreekse beïnvloeding zal geen sprake zijn, veeleer gaat het om een samenloop van omstandigheden.

Van de 66 - ongehuwde en gehuwde (18) - twaalfjarige of oudere dochters is een derde nog schoolgaand, waarbij enkelen nog op de lagere school of op de huishoudschool zitten, terwijl de helft algemeen vormend onderwijs of beroepsonderwijs (na huishoudschool of algemeen vormend onderwijs) volgt.

Van de (44) niet meer schoolgaande dochters hebben de meesten de huishoudschool gevolgd; enkelen hebben beroepsonderwijs gehad of volstonden met een huishoudelijke cursus of lagere school.

De beroepen die de dochters uitoefen(d)en liggen (lagen) vaak in de dienstverlenende sfeer, namelijk als gezins- of kraamverzorgster, verpleegster, verkoopster, pedicure e.d.; een aantal is werkzaam op kantoor (geweest). Ruim een derde werkt(e) als hulp in de huishouding.

HOOFDSTUK III

De houding tegenover het boerenberoep; de bedrijfssituatie voor en na de beroepsverandering

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien heeft bij een aantal geënquêteerden de sociale afkomst meegespeeld bij de beroepskeuze. Verder kan nog van betekenis zijn de uitoefening van een of meerdere nevenberoepen tijdens het boer-zijn (§ 1). In het kader van de structuurverbetering van de landbouw is het van belang te weten wat er met de bedrijven - de grond en de gebouwen - gebeurt van degenen die van beroep veranderen. Hierop wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

§ 1. Het boerenberoep en de houding daartegenover

Nevenberoep

De uitoefening van een nevenberoep tijdens het boer-zijn kan bepaalde consequenties met zich meebrengen t.a.v. de te verrichten werkzaamheden op het bedrijf, het aantal produktietakken, de arbeidsbezetting, de vrije tijd, e.d. Het is niet uitgesloten dat het vervullen van een of meer nevenberoepen richtinggevend werkt voor een latere fase van de beroepsuitoefening, i.c. de beroepsverandering.

Een vrij aanzienlijk aantal (25%) geënquêteerden heeft tijdens het zelfstandig boer-zijn één, enkelen twee, nevenberoep(en) gehad. Meestal was men in de voorkomende gevallen werkzaam in een nauw aan de landbouw verwant beroep, zoals landarbeider, veeverzorger, loonwerker e.d.; de anderen waren veelal als grondwerker of los arbeider werkzaam.

Als we deze 25% wat nader bezien dan blijkt het volgende:

- ruim de helft heeft vóór het zelfstandig boer-zijn gedurende een aantal jaren een werkkring buiten de agrarische sector gehad;
- ruim de helft is jonger dan 50 jaar;
- ongeveer drie kwart had tijdens het boer-zijn een bedrijf beneden 10 ha.

Een vraag die nauw aansluit bij de kwestie van het nevenberoep is die omtrent de mening over het boer blijven, terwijl men daarnaast via een nevenberoep gaat bijverdienen. Het spreekt voor zich zelf dat aan een combinatie van beroepen zowel voordelen (hoger inkomen, vaak ook een aantal sociale voorzieningen) als nadelen (weinig vrije tijd of vakantie, belasting van het gezin) vastzitten; in een dergelijke situatie zullen bepaalde knelpunten als gebondenheid, lange werkdagen, kwetsbaarheid bij ziekte of ongeval e.d. echter onverminderd blijven voortduren. Hoe staat de afgevloude boer daartegenover?

Ruim de helft (55%) van de geënquêteerden neemt een afwijzend standpunt in ("zo gauw mogelijk of met het een of met het ander stoppen", "dat is niets" e.d.), een kwart vindt een dergelijke situatie betreurenswaardig ("zoiets moet niet nodig zijn", "het is jammer dat het zo moet"), terwijl een vijfde er positief tegenover staat ("dat is verstandig van ze", "dat is prima" e.d.)

Onder elke categorie van meningen treft men respondenten aan die tijdens het boer-zijn gedurende kortere of langere tijd een nevenberoep hebben gehad, hoewel onder degenen die er positief tegenover staan relatief gezien wat meer zijn dan onder hen die een afwijzend standpunt innemen. Naar leeftijd bezien wijzen de onderlinge verschillen niet op bepaalde onderscheidende tendenties.

Houding t.o.v. boerenberoep

Hoe staan de afgevloede boeren momenteel tegenover het eerder uitgeoefende boerenberoep? Om hiervan enigszins een indruk te kunnen krijgen zijn tijdens het interview enkele aanvullende vragen gesteld, welke op het volgende betrekking hebben:

- het onder de huidige omstandigheden weer opnieuw kiezen van het boerenberoep;
- de gewenste beroepsuitoefening van de zoon(s);
- de houding t.a.v. de mobiliteit binnen de landbouw;
- de belangstelling voor de landbouw.

In dit opzicht is het interessant te vernemen dat 40% van de afgevloeden weer boer zou willen worden als ze nu zelf jong zouden zijn, terwijl 53% de voorkeur geeft aan een niet-agrarisch beroep. Vooral degenen zouden weer boer willen worden:

- die altijd in de landbouw hebben gewerkt, i.c. in hun beroepsverleden niet buiten de landbouw werkzaam zijn geweest;
- die, vóór de zelfstandig boer werden, geen ander beroep dan dat van boer hebben overwogen;
- die indertijd door bepaalde omstandigheden (onteigening, pachtbeëindiging e.d.) hun grond geheel of voor een belangrijk gedeelte zijn kwijtgeraakt.

Op de vraag hoe men tegenover de beroepsuitoefening van hun zoon(s) staat blijkt, dat een vijfde graag zou zien dat hun zoon(s) boer zou(den) (zijn ge-)worden. Dit standpunt wordt vooral vernomen bij die afgevloede veehouders en akkerbouwers die als ze momenteel konden kiezen weer boer zouden willen worden. Dat het hier gaat om een voorkeurshouding moge blijken uit het feit dat slechts enkele zoons op het ogenblik een agrarisch of daaraan verwant beroep uitoefenen.

Om de houding van de geënquêteerden tegenover het boer-zijn wat nader te kunnen schetsen is verder geïnformeerd naar hun mening over het op een andere grotere boerderij verder willen boeren, indien dat indertijd vóór de beroepsverandering mogelijk was geweest. Daarbij zijn tijdens het vraaggesprek acht aspecten genoemd waarop men met "ja", "neen" of "geen mening" kon antwoorden. Naargelang men hierop meer-

dere malen positief reageerde des te sterker er - weliswaar achteraf bezien - sprake kan zijn van een nog gericht zijn op het boerenberoep.

Tabel 3. Percentage geënquêteerden dat indertijd op een andere, grotere boerderij met boeren wilde doorgaan als

het een beter bedrijf was geweest	49%
men een groot bedrag had moeten lenen	29%
men naar elders had moeten verhuizen	39%
er een slecht huis bij was	28%
er slechte bedrijfsgebouwen bij waren	22%
men meer uren had moeten werken	38%
men meer schrijfwerk had moeten doen	45%
men verder van winkels en scholen was komen wonen	38%

Als het gaat om "slechte bedrijfsgebouwen", een "slecht huis" en in samenhang daarmee om het "lenen van een groot bedrag", dan is de belangstelling voor een andere grotere boerderij relatief het geringst, hoewel altijd nog bij ongeveer een kwart der geënquêteerden aanwezig. Aspecten die betrekking hebben op "meer uren moeten werken", "meer schrijfwerk" en "verder van winkels en scholen wonen" zou voor ruim een derde geen bezwaar zijn, evenals dat het geval is voor het "naar elders verhuizen". De helft van de geënquêteerden zou indertijd, als ze aan een beter bedrijf hadden kunnen komen, boer hebben willen blijven.

Over het algemeen genomen kan men stellen dat er onder de voormalige boeren indertijd nog wel een zekere belangstelling voor een ander bedrijf aanwezig was, de meesten dachten daar echter niet meer zozeer aan. Dit stemt overeen met de al eerder vermelde houding t.a.v. het al dan niet weer boer willen worden. Mede in dit licht bezien is het dan ook niet vreemd te constateren dat er tussen de diverse leeftijdsklassen gemiddeld genomen slechts kleine verschilpunten bestaan, hoewel er bij de categorie van 50-55 jaar relatief meer belangstelling voor een boerenbedrijf was dan bij de anderen.

Voor zover het idee van het boeren op een grotere boerderij aanslaat, dient men de belangstellenden te zoeken onder degenen die momenteel weer boer willen worden, vooral onder de 50 tot 55 jarigen, en verder ook onder degenen die door bepaalde omstandigheden (onteigening, pachtbeëindiging, e.d.) hun grond geheel of grotendeels zijn kwijtgeraakt.

De belangstelling voor de landbouw is nagegaan aan de hand van het lidmaatschap van een standsorganisatie en aan de belangstelling voor onderwerpen die met de landbouw te maken hebben. Tijdens het boeren zijn was ongeveer twee derde lid van een standsorganisatie. De meeste daarvan zijn, nadat ze van beroep zijn veranderd, geen lid meer gebleven. Een vijfde van alle afgevloden is momenteel nog wel lid; voor het merendeel zijn dat degenen die hun bedrijf nog geheel of voor een deel hebben aangehouden. Ongeveer de helft van alle geënquêteerden - vooral zij die nog grond in exploitatie hebben - heeft in bepaalde opzichten belangstelling voor verschillende onderwerpen die op de landbouw betrek-

king hebben. De meesten noemen één onderwerp, waarbij de "markt-, zuivel- en veilingberichten" het vaakst zijn genoemd, terwijl ook de "veehouderij en veefokkerij", "mechanisatie en stallenbouw" en "het landbouwbeleid" nogal eens zijn vermeld.

Het geheel overziend kan men zeggen dat bij de meeste afgevoelden de belangstelling voor het boerenberoep en voor de landbouw nauwelijks of niet meer aanwezig is. Een aantal echter is in bepaalde opzichten - weer boer willen worden, graag zien dat de zoon(s) het boerenberoep uitoefenen, e.d. - nog wel degelijk geïnteresseerd in het boerenberoep, hetgeen consequenties kan hebben voor het huidige werk en de houding daartegenover. Hierop zal nog nader in hoofdstuk VI § 2: "het huidige beroep" worden ingegaan.

§ 2. Het bedrijf voor en na de beroepsverandering

Zoals we reeds zagen heeft ongeveer driekwart indertijd het bedrijf overgenomen van ouders of schoonouders. Een klein aantal heeft sindsdien nog een ander bedrijf gehad. Verder kwam naar voren dat twee derde na 1950 zelfstandig boer is geworden.

Bij de overname van het (laatste) bedrijf had men gemiddeld 11,5 ha cultuurgrond in gebruik. Van ongeveer een vijfde was het bedrijf toen kleiner dan 5 ha, van een derde van 5-10 ha; van de bedrijven die boven het gemiddelde liggen waren de meesten bij overname al groter dan 15 ha..

Het bedrijf voor de beroepsverandering

Een aanzienlijk aantal (68%) had bij de overname alle grond gepacht; van degenen met grond in eigendom had een derde minder en twee derde meer dan de helft al in eigendom. Deze situatie is een aantal jaren later - afhankelijk van het jaar van zelfstandig boer worden en van het tijdstip van de beroepsverandering - gewijzigd in ongeveer de helft die alle grond pachtte. Niet alleen het aantal bedrijven met grond in eigendom is toegenomen, ook de oppervlakte cultuurgrond in eigendom nam toe namelijk van 17% bij overname tot 43% vlak voor de beroepsverandering.

Op het merendeel (78%) van de bedrijven is de oppervlakte cultuurgrond sedert de overname van het bedrijf niet veranderd. Van de andere bedrijven is op de meeste de oppervlakte met gemiddeld 4,1 ha vergroot; nagenoeg al deze bedrijven waren op het moment van de overname kleiner dan 10 ha, na de vergroting nog enkele; de gemiddelde grootte was bij overname 7,1 ha en vóór de verandering van beroep 11,2 ha;

De totale oppervlakte cultuurgrond evenals de gemiddelde grootte per bedrijf is in de periode dat men zelfstandig bedrijfshoofd is geweest (gemiddeld 15 jaar) niet toegenomen. De gemiddelde bedrijfsgrootte bleef ongewijzigd (11,5 ha). De factor grond heeft dus bij de van beroep veranderde boeren tijdens het boer-zijn een vrij sterk immobiel karakter vertoond, wat ook naar voren komt als men de situatie beziet naar de onderling zeer geringe verschuivingen per bedrijfsgrootteklasse.

Naar bedrijfsgrootte bezien had iets meer dan de helft van de informanten voor de beroepsverandering een bedrijf beneden 10 ha, van een derde was dat 10-20 ha en van de rest (14%) groter dan 20 ha. Of om het enigszins anders te stellen: de meeste beroepsveranderaars, namelijk 71%, zijn te vinden onder de categorie van bedrijven tussen 5 en 20 ha; ongeveer een zevende is kleiner, een zelfde deel is groter.

De factor leeftijd gerelateerd aan de bedrijfsgrootte laat enkele verschillpunten zien.

Tabel 4. Leeftijd en bedrijfsgrootte (in %)

Leeftijd	Gemiddelde bedrijfsgrootte	< 5 ha	5-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	To- taal
< 50 jaar	12,1 ha	11	39	36	14	50
50-60 jaar	10,7 ha	19	39	28	14	50
Totaal	11,5 ha	15	39	32	14	100

De oorspronkelijke bedrijven van degenen beneden de 50 jaar waren gemiddeld 12,1 ha, voor ouderen 10,7 ha. Het percentage bedrijven kleiner dan 5 ha is voor boven de vijftig-jarigen bijna dubbel zo hoog als voor de jongeren, die op hun beurt in de klassen van 10-20 ha wat ruimer vertegenwoordigd zijn dan de ouderen.

Uit een nadere typering van de bedrijven blijkt dat drie vierde van de oorspronkelijke bedrijven tot het veehouderijbedrijf - gemiddeld 12,3 ha - kan worden gerekend, en een vierde tot de bedrijven waar overwegend akkerbouwprodukten worden verbouwd, met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 8,9 ha.

Tabel 5. Bedrijfstype naar bedrijfsgrootte (in %)

Bedrijfstype	Gem. bedr. grootte	Bedrijfsgrootte				To- taal
		< 5 ha	5-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	
Veehouderijbedrijven	12,3 ha	9	37	39	15	74
Akkerbouwbedrijven	8,9 ha	33	44	11	11	26
Totaal	11,5 ha	15	39	32	14	100

Ten aanzien van de verdeling over de diverse grootteklassen zijn er enkele frappante verschillpunten. Zo is ongeveer de helft van de oorspronkelijke veehouderijbedrijven kleiner dan 10 ha, van de akkerbouwbedrijven zelfs drie kwart. De categorie van 10-20 ha is onder de veehouderijbedrijven duidelijk sterker vertegenwoordigd dan die onder de akkerbouwbedrijven (resp. 39% en 11%). Boven de 20 ha lopen de onderlinge verhoudingen niet zo erg uiteen.

Wat de gemiddelde leeftijd van beide categorieën van bedrijfshoofden betreft valt eveneens een verschil te constateren: gerekend naar het moment van de enquête waren de van beroep veranderde veehouders 48 jaar en de akkerbouwers 52 jaar; naar het moment van de beroepsverandering bezien was dit resp. 45 en 48 jaar.

Tabel 6. Bedrijfstype naar gemiddelde leeftijd en gevolgd onderwijs (in %)

Bedrijfstype	Gem.leeftijd bedrijfshoofd bij enquête	Onderwijs			To- taal
		lager onderwijs	curs.- onderwijs	dag- onderwijs	
Veehouderijbedrijven	48 jaar	48	37	15	74
Akkerbouwbedrijven	52 jaar	37	31	32	26
Totaal	49 jaar	46	35	19	100

Ten aanzien van het gevolgde landbouwonderwijs hebben er van de voormalige veehouders ondanks de wat jeugdiger leeftijdsopbouw relatief iets meer geen voortgezet onderwijs gehad en ook wat minder agrarisch dagonderwijs dan van de akkerbouwers. Laatstgenoemden zijn afkomstig uit de landbouwgebieden oostelijk Voorne en Putten, de Hoekse- en Dordtse Waard en van Goeree en Overflakkee, terwijl de afgevloede veehouders in de andere onderzochte gebieden van Zuid-Holland woonachtig zijn (zie bijlage 2).

- Ten aanzien van de houding tegenover het boerenberoep blijkt dat:
- naar verhouding tweemaal zoveel afgevloede veehouders als akkerbouwers voor ze boer werden wel eens een ander beroep heeft overwogen;
 - nagenoeg alle afgevloede veehouders op het ouderlijke bedrijf hebben meegewerkt en van de afgevloede akkerbouwers ruim twee derde;
 - van de afgevloede veehouders een vijfde en van de akkerbouwers (kleinere bedrijven) twee vijfde tijdens het boer-zijn een nevenberoep had;
 - een derde van de afgevloede veehouders en ruim de helft van de akkerbouwers bij een nieuwe keuze weer boer wilde worden.

Niet alleen met betrekking tot de oppervlakte van de bedrijven van de afgevloeden maar ook ten aanzien van de bedrijfsomvang blijkt een vrij groot aantal bedrijven aan de betrekkelijk kleine kant te zijn. Zo bedroeg de gemiddelde bedrijfsomvang 67 sbe 1).

1) Vgl. 'Landbouwcijfers 1971', p. 211, Den Haag, 1971.

Standaardbedrijfseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde in de verschillende produktierichtingen.

Voorbeelden: 1 melkkoe = 2,5 sbe 1 ha granen = 3,0 sbe
 1 mestvarken = 0,16 sbe 1 ha cons.aard. = 7,5 sbe
 1 fokzeug = 1,6 sbe 1 ha suikerbieten = 6,5 sbe.

Voor de beroepsverandering was 43% van de bedrijven kleiner dan 50 sbe, een vijfde van 50-70 sbe, een vijfde van 70-90 en eveneens een vijfde van 90-110 sbe, terwijl de rest groter was. Onder de categorie beneden 50 sbe heeft ongeveer een derde tijdens het boer-zijn een nevenberoep gehad, boven 70 sbe een vijfde; tussen de 50-70 sbe is het aantal zo gering dat het verwaarloosd kan worden.

Tabel 7. Leeftijd, bedrijfsomvang en nevenberoep (in %)

Leeftijd	< 50 sbe	50-70 sbe	≥ 70 sbe	Totaal
< 50 jaar	33	19	47	100
50-60 jaar	53	19	28	100
Totaal	43	19	38	100

Uit hierbovenstaande tabel kan eveneens worden afgeleid, dat van de 50-jarigen en ouder indertijd ruim de helft een bedrijf had kleiner dan 50 sbe, van de jongeren daarentegen een derde. Laatstgenoemden hadden overwegend wat grotere bedrijven, nl. van ongeveer de helft was het bedrijf groter dan 70 sbe.

De gemiddelde bedrijfsomvang van de veehouderijbedrijven (73 sbe) lag beduidend hoger dan die van de akkerbouwbedrijven (51 sbe). Ongeveer tweemaal zoveel akkerbouwers als veehouders (resp. 39% en 20%) hadden tijdens het boer-zijn nog een nevenberoep. Dit betekent dat een aanzienlijk aantal van de betreffende akkerbouwers langs een andere weg dan die van agrarisch zelfstandige heeft getracht middels een aanvullend inkomen toch tot een redelijke bestaansbron te komen.

Het bedrijf na de beroepsverandering

In het kader van de verandering van hoofdberoep hebben zich diverse ontwikkelingen voorgedaan. Eén daarvan - op een aantal andere wordt in de hoofdstukken V en VI nader ingegaan - heeft betrekking op de vraag: "Wat is er met het bedrijf gebeurd?"

Ruim de helft heeft na de overgang naar een ander beroep geen grond meer in gebruik, een kwart heeft nog een deel en ongeveer een vijfde (in totaal 102 ha) alle grond in gebruik gehouden. Voor zover de afgevloeiden dus grond in gebruik hebben, gaat het gemiddeld om 5,4 ha. Men dient evenwel te bedenken dat als periode van onderzoek 1964-1970 is gehanteerd, met andere woorden een aantal geënquêteerden kan direct na de overgang naar een nieuw beroep nog wel grond en/of bedrijfsgebouwen hebben gehad maar deze daarna geleidelijk of ineens hebben afgestoten; een en ander is mede afhankelijk van de pacht- eigendoms-situatie.

Tabel 8. Grondgebruik voor en na de beroepsverandering

Geënquêteerden hebben	Voor de beroeps-	Na de beroeps-	Totaal afge- vloeiden
	verandering gem. opp.	verandering gem. opp.	
geen grond meer in gebruik	11,8 ha	-	58%
gedeelte van de grond in gebruik	14,1 ha	3,6 ha	24%
alle grond in gebruik	7,8 ha	7,8 ha	18%
Totaal	11,5 ha	5,4 ha	100%

Op de eerste plaats valt op te merken dat m.b.t. de afgevloeiden die nu geen, een deel of alle grond na de beroepsverandering in gebruik hebben gehouden de gemiddelde bedrijfsgrootte vóór de overgang nogal uiteenliep, hetgeen ook na de overgang nog het geval was. Van degenen die na de overgang grond in gebruik hebben heeft de helft minder dan 5 ha, ruim een derde 5-10 ha en enkelen meer dan 10 ha nog in exploitatie. Hield men slechts een gedeelte van de grond in gebruik dan gaat het bij de meesten om een oppervlakte beneden 5 ha; heeft men evenwel alle grond nog dan is dat bij het merendeel meer dan 5 ha. Van de afgevoelde veehouders heeft momenteel nog ongeveer een derde grond in gebruik (de meesten een gedeelte van de grond) en van de akkerbouwers drie vierde (meestal alle grond in gebruik).

Het aanhouden van de grond na de beroepsverandering komt in alle onderscheiden bedrijfsgrootteklassen voor, naar verhouding echter nog het sterkst onder de categorie van de kleine bedrijven (voornamelijk onder de oorspronkelijke akkerbouwbedrijven).

Tabel 9. Bedrijfsgrootte en grondgebruik voor en na de beroepsverandering

Bedrijfsgrootte voor de beroepsverandering	Voor de beroepsverandering		Na de beroepsverandering		
			aantal		
	aantal	gem.opp.	zonder grond	met grond	gem. opp.
< 5 ha	11	2,5 ha	5	6	2,3 ha
5-10 "	28	6,9 "	15	13	4,9 "
10-15 "	10	12,1 "	7	3	8,6 "
15-20 "	13	16,8 "	10	3	2,7 "
≥ 20 "	10	26,6 "	5	5	10,2 "
Totaal	72	11,5 ha	42	30	5,4 ha

De gemiddelde oppervlakte per grootteklasse na de beroepsverandering loopt echter sterk uiteen en varieert van gemiddeld 2,3 ha beneden 5 ha tot 10,2 ha in de categorie boven 20 ha. Over het algemeen genomen is de tendentie aanwezig dat gemiddeld meer grond wordt aangehouden naarmate het oorspronkelijke bedrijf groter was.

Zoals we al eerder zagen, hadden de geënquêteerden tijdens hun boerzijn naar verhouding meer grond in pacht (57%) dan in eigendom, hetgeen verhoudingsgewijs nauwelijks afwijkt van de situatie van alle grondgebruikers in Nederland (in 1970 was 52% van de totale oppervlakte cultuurgrond in Nederland gepacht).

Van de 658 ha niet meer door de geënquêteerden in exploitatie zijnde grond is 58% wegens pachtbeëindiging en 42% door verkoop niet meer in gebruik. Van degenen die een deel of alle grond nog in gebruik hebben, is bijna de helft in eigendom. Van degenen die vroeger een veehouderijbedrijf hadden, heeft nog een zevende en van de akkerbouwers ruim de helft van de in gebruik zijnde grond in eigendom. Onder de eerstgenoemden hebben er overigens relatief minder (bijna een derde met een gemiddelde van 4,3 ha) nog grond in gebruik dan onder de afgevoelde akkerbouwers (drie vierde met een gemiddelde van 6,7 ha).

In het licht van het aanhouden van grond is het dan ook niet zo vreemd te constateren, dat ruim de helft van de afgevoelde akkerbouwers op een vraag weer boer te willen worden bevestigend antwoord tegen een derde van de veehouders. In hoeverre een dergelijke houding weer beïnvloed wordt door de factor leeftijd - de gemiddelde leeftijd van de akkerbouwers is 52 jaar en van de veehouders 48 jaar - valt niet uit de onderzoekresultaten af te leiden. Wel is komen vast te staan, dat er vooral van de afgevoelden, ongeacht het oorspronkelijke bedrijfstype, tussen de 40 en 45 jaar alsmede die boven de 55 jaar relatief veel alle of een deel van de grond hebben aangehouden. Verder is naar voren gekomen dat het vooral degenen zijn met enkel lagere school die een verhoudingsgewijs grotere oppervlakte grond nog in gebruik hebben.

Het aanhouden van de grond vindt volgens de antwoorden van de respondenten vooral plaats vanwege de "bijverdienste" (57%), de "hobby" (37%), "het iets om handen blijven hebben" (23%), "goedkope zelfverzorging" (20%) of "speculatie" (20%). Twee derde der geënquêteerden die grond aanhielden, noemen "bijverdienste" en "goedkope zelfverzorging" tegelijk. In een aantal gevallen hangt het aanhouden van de grond mede samen met de behoefte aan een aanvullend inkomen. Ook "het iets om handen blijven hebben" en "de hobby" komen vrij vaak tegelijkertijd voor.

Wat de bedrijfsgebouwen aangaat, heeft een vijfde deze op een of andere manier zelf nog in gebruik, terwijl enkelen deze ruimte verhuren. Van de overigen hebben de bedrijfsgebouwen tegelijk met de verkoop (32%) of de pachtbeëindiging (35%) een andere bestemming gekregen; soms zijn ze afgebroken.

Van degenen die grond in gebruik hebben na de beroepsverandering zal, ongeacht het feit of dat nu een gedeelte of alle grond van de oorspronkelijke oppervlakte is, de arbeidsbezetting - uitgedrukt in volwaardige arbeidskrachten (v.a.k.) - zijn verminderd. Het ligt daarbij voor de hand, dat een aantal van de te verrichten werkzaamheden niet meer of

slechts ten dele door het afgevlode bedrijfsheofd zullen worden uitgevoerd. Zo zal men met betrekking tot de met machines uit te voeren werkzaamheden nogal eens een beroep (moeten) doen op een loonwerker. Verder zal ook de hulp van een of meer gezinsleden kunnen worden ingeroepen. Hieromtrent zijn in de enquête enkele vragen opgenomen. In elke voorkomende situatie zijn de geënquêteerden zelf in meerdere of mindere mate op het bedrijf werkzaam: op twee derde was het de man alleen, op een derde ook zijn echtgenote en soms een zoon of een losse arbeidskracht. Gemiddeld genomen bedraagt de arbeidsbezetting 0,28 v.a.k. In ruim de helft van de gevallen gaat het om minder dan 0,25 v.a.k., waarbij telkens de man de enige arbeidskracht is. Verder ligt de arbeidsbezetting op een vijfde van de "bedrijven" tussen 0,25 - 0,50 v.a.k. en eveneens op een vijfde op 0,50 - 0,75 v.a.k.

Van de 30 respondenten die grond in gebruik hebben wil twee derde de oppervlakte laten voor wat deze momenteel is, een tiende zou deze willen vergroten en een tiende verkleinen; de anderen hebben er "geen idee" van. Van degenen die melkkoeien, mestvee of mestvarkens hebben denken er hooguit een paar aan een eventuele vergroting van het aantal, terwijl de rest de situatie ongewijzigd wil laten.

HOOFDSTUK IV

Redenen van beroepsverandering

Beroepsverandering is in dit onderzoek omschreven als het verlaten van de landbouw als hoofdberoep en het verkrijgen van een nieuwe arbeidsplaats. De redenen voor de overgang, die uiteraard voor ieder verschillend zullen zijn, kunnen zowel betrekking hebben op het boerenberoep als op het nieuwe beroep. Ten aanzien van beide beroepssferen kan onderscheid worden gemaakt in aspecten met een wervend en met een afstotend karakter. Op de betekenis hiervan wordt in beide volgende paragrafen nader ingegaan.

§ 1. Redenen geen boer gebleven

Voor sommige geënquêteerden lag het feit van de beroepsverandering al enkele jaren achter hen, voor anderen was dit een recent gebeuren. Om een zo betrouwbaar mogelijk beeld te krijgen van de motieven van afvloeiing leek het bij de opzet van het onderzoek wenselijk enkele algemene inleidende vragen - het aantal van beroep veranderde boeren dat men kent, hun leeftijd, de bedrijfsgrootte en hun huidig beroep - te stellen alvorens op de meer persoonlijke situatie in te gaan. Gebleken is dat de meesten (83%) wel een of enkele van beroep veranderde agrariërs kennen. Het verschijnsel beroepsverandering buiten de eigen situatie is dus wel bekend.

Wat zijn voor de geënquêteerden de redenen geweest om van beroep te veranderen? Welke omstandigheden hebben hierbij een rol gespeeld? In het vraaggesprek is hierover informatie verzameld; op elke van de voorgelegde mogelijke redenen waarom men geen boer is gebleven, kan men met "ja", "geen mening", of "neen" antwoorden. Het spreekt vanzelf dat sommige vragen nauw met elkaar samenhangen; mede hierom was de volgorde tijdens het gesprek willekeurig om te voorkomen dat bepaalde omstandigheden te zeer de nadruk zouden krijgen.

Per respondent zijn gemiddeld ruim drie redenen aangegeven waarom men geen boer meer is gebleven. Bij de verwerking zijn de diverse vragen samengevoegd in een viertal hoofdgroepen. In tabel 10 is weergegeven op welke wijze dit is gebeurd; daarachter staat het aantal malen vermeld dat elke vraag positief is beantwoord. (Tabel 10 zie blz. 27).

Vooral de bedrijfsomstandigheden "te gering bedrijfsinkomen" en "te klein bedrijf" hebben bij veel voormalige veehouders en akkerbouwers een rol gespeeld bij de motivatie om het boerenberoep te verlaten. Daarnaast zijn ook de persoonlijke omstandigheden, en in minder gevallen de gezins- of familieomstandigheden van betekenis geweest. De betekenis van de zgn. "externe" omstandigheden lijkt een tamelijk bescheiden

Tabel 10. Redenen geen boer gebleven

1. Persoonlijke omstandigheden	
- ziekte of invaliditeit	17%
- behoefte aan (meer) vrije tijd	13%
- sociale zekerheid trok (kinderbijslag, ziekenfondse.d.)	26%
- voelde zich geen 100% boer	17%
2. Gezins- of familieomstandigheden	
- hoge uitgaven voor het gezin	13%
- andere gezinsomstandigheden	11%
- boedelscheiding	1%
- geen opvolger	21%
3. Bedrijfsomstandigheden	
- te gering bedrijfsinkomen	54%
- te klein bedrijf	49%
- tegenslag op het bedrijf	21%
- ongunstige bedrijfsresultaten	32%
- financiële moeilijkheden	20%
4. "Externe" omstandigheden	
- ruilverkaveling	8%
- gebruikmaking van saneringsregeling	13%
- pachtbeëindiging	17%
- onteigening	10%

plaats in te nemen; vaak ging het vermelden van een dergelijke reden niet gepaard met een andere reden, wat bij de andere omstandigheden meestal wel het geval is geweest. Als zodanig beschouwd staan de externe omstandigheden als onteigening en pachtbeëindiging in een directe relatie tot beroepsverandering, de overige omstandigheden meestal in relatie tot elkaar, elkaar versterkend en zich op meer indirecte wijze uitend (bij voorbeeld klein bedrijf, gering bedrijfsinkomen, geen opvolger).

Vergelijking van genoemde vier antwoordcategorieën met de factor leeftijd geeft te zien, dat de persoonlijke en de bedrijfsomstandigheden relatief even vaak door de jongere als door de oudere afgevloeiden zijn genoemd, daarentegen de gezins- of familieomstandigheden maar meer nog de "externe" omstandigheden vooral door de 50-jarigen en ouderen (pachtbeëindiging, gebruikmaking van de saneringsregeling).

Verder blijkt dat de jongeren, die het accent vooral leggen op persoonlijke en bedrijfsomstandigheden, over het algemeen minder redenen aangeven dan de ouderen die elke antwoordcategorie vrijwel even vaak noemen. Bij de jongeren blijkt ten slotte de "behoefte aan vrije tijd" en "sociale zekerheid" nogal aan te spreken, bij de ouderen speelt een rol "geen opvolger", "gebruikmaking van een saneringsregeling" en "pachtbeëindiging".

Tabel 11. Motieven van afvloeiing naar leeftijd en bedrijfsomvang
(in %) 1)

Leeftijd/ Bedrijfsomvang	persoon- lijke om- standig- heden	gezins- of familie om- standig- heden	bedrijfs- omstan- digheden	"externe" omstan- digheden	To- taal
< 50 jaar	53	25	69	22	50
50-60 jaar	47	47	68	58	50
< 50 sbe	55	32	77	55	43
50-90 sbe	43	48	71	29	30
≥ 90 sbe	50	30	50	35	27
Totaal	50	36	68	40	100

1) Deze percentages zijn alle betrokken op het totaal der geënquêteerden.

Ten aanzien van de bedrijfsomvang zijn het vooral de afgevloden met een klein bedrijf die verhoudingsgewijs meer dan de anderen veel redenen noemen en bovendien vaker het accent op elke antwoordcategorïe leggen.

Als men zich niet beperkt tot elke reden afzonderlijk, maar uitgaat van de vier categorieën van omstandigheden, dan blijkt dat bij 68% van de geënquêteerden het verlaten van de landbouw mede verklaard kan worden uit bedrijfsomstandigheden, bij 50% uit persoonlijke omstandigheden, bij 40% uit "externe" omstandigheden en bij 36% uit gezins- of familieomstandigheden.

De belangrijkste van de aangegeven redenen is nagegaan aan de hand van een rangschikking door de geënquêteerden zelf. In eerste instantie bleek daarin een grote verscheidenheid te bestaan. Per afzonderlijke reden bezien is "te gering bedrijfsinkomen" het vaakst (nl. door 29% van de respondenten) als belangrijkste aspect naar voren gebracht, gevolgd door "pachtbeëindiging" (13%), "ziekte of invaliditeit" (11%) en "onttegening" (10%). Samenvoeging van de diverse redenen tot genoemde vier categorieën laat zien dat 42% van de geënquêteerden bedrijfsomstandigheden als belangrijkste reden noemt, 25% persoonlijke omstandigheden, 23% "externe" omstandigheden en 10% gezins- of familieomstandigheden.

§ 2. Redenen ander beroep gekozen

Spelen enerzijds factoren een rol die leiden tot het niet meer (kunnen) uitoefenen van het beroep van landbouwer, anderzijds kunnen er omstandigheden zijn welke de overgang naar een nieuw beroep vergemakkelijken of aantrekkelijk maken. Een en ander wat betrekking kan hebben op de "nieuwe beroepskeuze" is langs dezelfde weg vastgesteld: eerst zijn enkele inleidende vragen gesteld zoals het kennen van het aantal boeren dat

serieus van plan is een ander hoofdberoep te gaan uitoefenen, hun leeftijd en de oppervlakte van het bedrijf. Slechts een negende van de respondenten had hiervan een meer of minder afgerond idee. Dit hangt samen met diverse factoren, zoals het niet meer in de omgeving wonen waar men indertijd boer was, de mindere contacten met boeren, de houding tegenover de landbouw in het algemeen en het boerenberoep in het bijzonder, de aard en de plaats van het huidige niet-agrarische beroep e.d.

Vervolgens is nader ingegaan op een aantal factoren die betrekking hebben op de uitoefening van een niet-agrarisch beroep. Daartoe zijn veertien mogelijke redenen zonder een bepaalde volgorde tijdens het interview voorgelezen, waarbij men weer kan antwoorden met "ja", "geen mening" of "neen". Achteraf zijn deze redenen gerangschikt in vier hoofdcategorieën, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

Tabel 12. Redenen ander beroep gekozen

1. Aard van het werk	
- licht werk	20%
- afwisselend werk	21%
- werk in verband met de landbouw	32%
2. Aspecten als loon, vakantie, sociale voorzieningen e.d.	
- werk dicht bij huis	29%
- hoger inkomen	45%
- goede sociale voorzieningen (ziekenfonds e.d.)	43%
- hoger aanzien	4%
- korte werktijden en vakantie	18%
3. Bekendheid met het werk	
- kende anderen die dit werk al deden	26%
- werk werd aangeboden	22%
4. Advisering	
- op aanraden van familieleden	10%
- op aanraden van kennissen	10%
- op aanraden van deskundigen (huisarts e.d.)	14%
- bemiddeling via arbeidsbureau	4%

In totaal zijn er gemiddeld ruim drie aspecten per respondent genoemd. Ongeveer een vijfde reageerde geen enkele keer positief op de aan hen voorgelegde lijst van mogelijke antwoorden. Zo stelden sommigen dat ze beslist boer waren gebleven als er geen onteigening of pachtbeëindiging had plaatsgevonden, terwijl enkelen wegens persoonlijke omstandigheden (gezondheid, invaliditeit) gedwongen waren met boeren op te houden.

Vooraf de aspecten "hoger inkomen" en "goede sociale voorzieningen" zijn door relatief veel respondenten genoemd als belangrijke elementen

bij het kiezen van een ander hoofdberoep. Verder is ook de aard van het werk evenals de bekendheid met het werk van invloed geweest. De plaats welke het arbeidsbureau, de standsorganisatie e.d. in dit opzicht inne- men dient gezien te worden in het licht van de samenstelling van de on- derzochte categorie van beroep veranderen (ongeveer de helft is ouder dan 50 jaar) en de aanwezige werkgelegenheid. Ook mag niet uit het oog worden verloren de periode van onderzoek (1964-1970) welke grotendeels ligt voor de momenteel gecoördineerde benadering van het Ministerie van Sociale Zaken, het Ministerie van Landbouw en de voorlichtings- diensten van de landbouworganisaties ten aanzien van de beroepsover- gang vanuit de landbouw.

Gaat men uit van het aantal malen dat elke categorie door de betref- fende respondenten is genoemd, onafhankelijk van het aantal vermelde aspecten per categorie, dan blijkt dat 67% arbeidsaspecten (loon, sociale voorzieningen, etc.) noemde, 49% de aard van het werk, 43% de bekend- heid met het werk en 25% het geadviseerd-zijn.

De geënquêteerden hebben zelf door rangschikking de belangrijkheid van de redenen aangegeven. Hoewel zeer uiteenlopende aspecten zijn ver- meld is dat van "hoger inkomen" - door 42% genoemd - wel het meest opvallend, op de tweede plaats gevolgd door "werk in verband met de landbouw" (13%). Samenvoeging van de afzonderlijke redenen totale vier categorieën geeft te zien, dat 51% van de geënquêteerden arbeidsaspec- ten als belangrijkste reden noemt, 18% de aard van het werk, 14% de be- kendheid met het werk en 17% het geadviseerd-zijn.

HOOFDSTUK V

Informatie over en contact met het nieuwe werk

Het gaan verlaten van de landbouw zal voor de betreffende bedrijfs-
hoofden veelal een grote stap zijn met verstrekkende gevolgen. Het ligt
dan ook voor de hand te veronderstellen dat zij daartoe pas overgaan, als
ze terdege hebben geïnformeerd naar allerlei facetten die hiermee te
maken hebben (§ 1). Het tijdstip van de beroepsovergang zal doorgaans
later vallen dan het besluit om deze stap te doen; een en ander zal mede
samenhangen met de bedrijfssituatie, het vinden van ander werk e.d.
Het van beroep veranderen kan tot op zekere hoogte bepaald worden door
andere gezinsleden, terwijl ook de familieleden of kennissen een rol in dit
proces kunnen spelen. Vooral de echtgenote kan in directe of indirecte
zin stimulerend werken ten aanzien van het al dan niet afvloeien uit de
landbouw (§ 2). Via omscholing en andere opleidingsmogelijkheden kun-
nen kansen worden benut om snel en efficiënt in de nieuwe positie en het
nieuwe milieu thuis te raken. In hoeverre dit te realiseren is hangt te-
vens af van de aantrekkelijkheid van en de geschiktheid voor een ander
beroep e.d. (§ 3).

§ 1. Informatie over het nieuwe werk

Het besluit om de landbouw te gaan verlaten na daarin gedurende een
aantal jaren meestal volledig, soms met een nevenberoep, werkzaam te
zijn geweest, zal voor het merendeel een stap zijn met veel ingrijpende
wijzigingen. Verwacht mag worden dat men zich vooraf min of meer op
de hoogte zal of laat stellen van de verschillende mogelijkheden die de
andere beroepen te bieden hebben, omtrent het werk en daarmee verband
houdende aspecten als loon, opleiding e.d.

Informatie vooraf

Uit het onderzoek blijkt - wat ook al in enkele andere studies naar
voren kwam - dat slechts een zevende zich vóór de beroepsverandering
heeft georiënteerd omtrent mogelijke andere beroepen; anderen (86%)
hebben zich vooraf niet op de hoogte gesteld. Deze laatste categorie is
over het algemeen genomen iets ouder dan degenen die vooraf wel infor-
maties hebben ingewonnen (gemiddeld resp. 51 en 46 jaar); van laatst-
genoemden hebben nagenoeg allen na de lagere school nog enig voortge-
zet onderwijs gevolgd, weliswaar in de vorm van een of meerdere cur-
sussen. Ten slotte is gebleken dat het percentage met een nevenberoep
tijdens het boer-zijn bij beide categorieën vrijwel gelijk ligt.

Ruim een kwart van alle geënquêteerden heeft geen behoefte gehad
aan nadere informatie daar men al een bepaald soort werk voor de over-

gang op het oog had. Een aantal anderen (24%) heeft zich evenmin op de hoogte gesteld omdat ze een bepaalde baan of functie kregen aangeboden die hen op dat moment als geschikt voorkwam. Van de overigen (36%) zijn er enkelen wel op zoek geweest maar konden toen niet direct iets passends vinden, voor een aantal is het niet-agrarische beroep "van lieverlee gegroeid" tot wat het momenteel is, van een paar respondenten is sprake van "overige redenen" of ontbreekt een antwoord.

Van degenen die zich voor de beroepsverandering niet van andere beroepen op de hoogte hebben gesteld, heeft sindsdien ongeveer een vijfde een ander beroep dan dat wat men direct na de overgang is gaan uitoefenen. Bij een aantal hiervan wordt het niet uitgesloten geacht dat de beroepsverandering indertijd dermate "noodgedwongen" is geweest dat men er niet meteen in is geslaagd een geschikt of passend beroep te vinden, gelet op de leeftijd, het inkomen, de werkgelegenheid enz.

Vooraf beroep op het oog

In het licht van het bovengenoemde is het interessant de reacties te vernemen op de vraag of men voor men met boeren ophield ook al een bepaald beroep voor ogen heeft gehad. Gebleken is dat ruim de helft (58%) niets en de anderen wel een beroep op het oog hadden. Van degenen die een bepaald beroep wensten uit te oefenen (42%) heeft een derde zich vóór de overgang nader georiënteerd omtrent een mogelijk ander niet-agrarisch beroep terwijl voor twee derde de situatie blijkbaar al duidelijk genoeg was zodat men ook niet is gaan informeren.

Van de afgevloeiden die gerekend kunnen worden tot de categorie van de zgn. transportarbeiders, fabrieksarbeiders en arbeiders in de agrarische sector had iets meer dan een kwart - per beroeps categorie loopt het percentage vrij weinig uiteen - een bepaald beroep voor ogen, van de overige categorieën daarentegen met inbegrip van de "overige handarbeiders" (voornamelijk grondwerkers en los arbeiders) de helft.

Vergelijking van het al dan niet een beroep op het oog hebben met andere factoren laat verder zien, dat de gemiddelde leeftijd van degenen die een bepaald beroep in gedachten hadden wat lager is dan van hen die niets speciaals op het oog hadden (resp. gemiddeld 46 en 51 jaar). Van de eerstgenoemden heeft een derde en van de anderen de helft enkel lager onderwijs gehad. Ten aanzien van het uitgeoefend hebben van een nevenberoep tijdens het boer-zijn lopen de onderlinge verhoudingen nauwelijks uiteen.

Contact met het nieuwe beroep

Op welke wijze zijn de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers met het nieuwe hoofdberoep in aanraking gekomen? Uit het onderzoek komt naar voren dat het contact ofwel langs informele weg verloopt via kennissen, familieleden, via een advertentie in een krant e.d., ofwel op eigen initiatief tot stand is gekomen (23%). Slechts in enkele gevallen heeft men een beroep gedaan op bemiddeling via het arbeidsbureau.

Tabel 13. Contact met het nieuwe beroep en beroep bekend vóór de beroepsverandering (in %)

Contactname	Voor beroepsverandering beroep bekend		Totaal
	ja	neen	
kennissen	35	37	36
familieleden	7	19	14
advertentie	29	19	24
zelf geïnformeerd	23	15	18
via nevenberoep	6	5	5
via arbeidsbureau	-	5	3
Totaal	42	58	100

Het contact met het nieuwe beroep vergeleken met het al dan niet bekend zijn van een ander beroep laat zien dat voor degenen die voor de overgang een bepaald beroep op het oog hadden naast de vrij belangrijke rol die de kennissen spelen ook het zelf gaan informeren evenals het reageren op advertenties in een krant van betekenis zijn, terwijl zij die geen beroep voor ogen stond zich vooral op de kennissenkring en de familieleden oriënteren en in mindere mate er helemaal zelf op uit trekken om iets geschikts te vinden.

Naar leeftijd bezien laat de contactname niet direct verschilpunten zien. De wijze waarop een en ander plaatsvindt, is per leeftijdsklasse verhoudingsgewijs vrijwel gelijk behalve het kennis nemen via een advertentie in de krant, wat door relatief meer respondenten van 50-60 jaar is vermeld.

Het besluit om van beroep te veranderen zal over het algemeen geen gemakkelijk te zetten stap geweest zijn; dit kan de nodige tijd in beslag hebben genomen. Is de beslissing eenmaal gevallen dan kan de realisering daarvan echter nog wel geruime tijd op zich laten wachten, afhankelijk van de bedrijfssituatie, het vinden van ander werk, de eventuele noodzaak tot verhuizing enz.

In het kader hiervan zijn in de enquête twee vragen gesteld: "Wanneer hebt u definitief beslist van hoofdberoep te veranderen?" en: "Wanneer bent u een ander hoofdberoep gaan uitoefenen?". In het onderzoek zijn die voormalige agrariërs betrokken die in de periode 1964-1970 van beroep zijn veranderd. Per jaar gaat het om ongeveer een gelijk aantal respondenten; alleen in de laatste jaren zijn er relatief wat meer op jongere leeftijd van beroep veranderd dan in het eerste deel van de periode.

Uitgaande van de definitieve beslissing om van beroep te veranderen duurt het gemiddeld zeven maanden vóór de feitelijke overgang plaatsvindt. Voor ruim de helft is het tijdsbestek korter dan vier maanden, van een vijfde tussen 4 en 8 maanden en van de rest vrijwel telkens langer dan een jaar.

Bij de meeste enquêteerden (67%) is de beslissing om van beroep te veranderen genomen in de eerste vijf maanden van het jaar. Met name in mei lag het percentage naar verhouding vrij hoog, nl. 25%; in de periode september t/m december was dit in totaal ook 25%.

§ 2. Meningen en adviezen van anderen over beroepsverandering

Uit diverse onderzoeken is komen vast te staan, dat de meningen van anderen over het beroep over het algemeen van grote betekenis zijn voor degene die het desbetreffende beroep en werk uitoefent. Dit kan ook het geval zijn t.a.v. de verandering van beroep, waarbij bepaalde meningen en wensen mogelijkterwils de aanleiding kunnen zijn tot de beroepsverandering.

In de enquête is achtereenvolgens bij de afgevloeden geïnformeerd naar de mening van de echtgenote over het feit dat haar man met boeren ophield en een ander hoofdberoep ging uitoefenen, naar de mening van de kinderen, de wederzijdse familieleden en de boeren in de buurt (indien men is verhuisd: de boeren uit de oude omgeving). Het wordt evenwel niet uitgesloten geacht, dat door deze aanpak de antwoorden over het algemeen wat anders zijn uitgevallen dan zij in feite vroeger waren daar ze door henzelf zijn gegeven - en wel - op een tijdstip dat gemiddeld ongeveer drie jaar later ligt dan het moment van de beroepsverandering (zie § 3). Tegen deze achtergrond dienen dan ook onderstaande resultaten te worden gezien.

Meningen van anderen

Volgens de geënquêteerde mannen staat ongeveer drie vierde van de echtgenotes positief tegenover de beroepsverandering van haar man, waarbij 27% van mening was dat ze een sterke stimulans is geweest en 46% dat ze "er wel mee instemde". Een vijfde dacht dat zijn echtgenote in meerdere of mindere mate indertijd tegen de beroepsverandering was.

In 43% van de gevallen waren de kinderen volgens de man nog te jong om daarover een oordeel te kunnen hebben. Verder was ruim een derde (39%) voor de beroepsverandering, een zevende er op tegen, terwijl enkelen zich neutraal hebben opgesteld.

Een derde van de afgevloeden zei "niet te weten" hoe de familieleden er over dachten, ongeveer de helft van de familieleden stond er "positief" tegenover en een vijfde vond het jammer of was er op tegen.

Iets meer dan een derde had er "geen idee van" hoe de mensen uit de omgeving - indien men verhuisd was: de boeren uit de oude omgeving - de verandering van beroep hebben beoordeeld. Een derde had het idee dat men er "wel begrip" voor had, een tiende zei dat het hen "niet interesseerde". Een vijfde was van mening dat de boeren er tot op zekere hoogte in negatieve zin op hebben gereageerd.

Het geheel overziend kan men stellen, dat bij een aanzienlijk aantal van de geënquêteerden zowel de echtgenotes als de kinderen, de familieleden en de boeren uit de (oude) omgeving een positieve houding hebben ingenomen tegenover de beroepsverandering. Het is echter de vraag of en in hoeverre sprake geweest is van een directe positieve of negatieve beïnvloeding te meer daar soms bepaalde dwingende omstandigheden de aanleiding zijn geweest tot de verandering van beroep (onteigening, pachtbeëindiging, ziekte of invaliditeit e.d.). Het lijkt aannemelijk dat het een kwestie is van een niet tegenhouden van de overgang naar een ander be-

roep. Zo er al tegenwerking is geweest, zal dit hooguit het proces van de beroepsverandering min of meer hebben vertraagd. In welke opzichten dit het geval is geweest, kan evenwel in het kader van dit onderzoek niet worden achterhaald.

De afgevoelden als informatiebron

Zoals bekend (zie § 1: contact met het nieuwe werk) is ruim een derde van de afgevoelde veehouders en akkerbouwers via kennissen met het nieuwe beroep in contact gekomen. Op hun beurt kunnen de afgevoelden zelf ook weer als informatiebron fungeren voor anderen, die in meer of minder sterke mate overwegen van beroep te veranderen. Bij een vijfde van de geënquêteerden komt inderdaad wel eens een boer praten over de ervaringen en problemen die verband houden met de overgang en om advies vragen over een eventueel te ondernemen stap in die richting. Men is naar verhouding het meest geïnteresseerd in "hoe het bevalt in het andere werk", terwijl ook "de aard van het werk" nogal belangstelling geniet; ook naar "het inkomen" wordt wel gevraagd.

Bij wie de boeren dan gaan informeren, zal van veel omstandigheden afhangen, zoals de plaats die de reeds van beroep veranderde in de plaatselijke samenleving inneemt, het specifieke karakter van het beroep dat hij uitoefent, de leeftijd, etc.

Gebleken is dat relatief wat meer afgevoelden jonger dan 50 jaar als informant fungeren. Vaak betreft het degenen die al langer dan twee jaar geleden van beroep zijn veranderd en dus al geruime tijd hebben ervaren wat het betekent geen boer maar niet-agrariër te zijn; per beroepscategorie zijn nauwelijks verschillen geconstateerd. Ten slotte blijkt dat vooral die afgevoelden worden geraadpleegd die een bepaald beroep voor ogen hadden voor ze van beroep zijn veranderd.

In aansluiting op het vorenstaande is in de enquête de vraag opgenomen: "Op welke manier kan een boer geholpen worden, die een ander beroep wil gaan uitoefenen?". Voor een vrij groot aantal respondenten bleek dit een moeilijk te beantwoorden vraag te zijn (40% "weet het niet"). Van de anderen - de meesten geven één antwoord - is 18% van mening dat men dat "zelf maar als boer moet uitzoeken", terwijl enkelen denken dat daar "weinig aan te doen is". Verder legt een derde de nadruk op het geven van goede voorlichting en begeleiding via de standsorganisatie, de voorlichtingsdienst en het arbeidsbureau; enkelen vinden het testen en het geven van een beroepskeuzeadvies en omscholing van groot belang.

Het is niet uitgesloten - maar moeilijk achterhaalbaar - dat achter een aantal van deze antwoorden een behoefte schuilgaat, die men misschien zelf indertijd wel heeft gevoeld maar daarbij niet is toegekomen om een en ander te realiseren. Vandaar ook dat is geïnformeerd of men achteraf bezien van oordeel was de beroepsverandering anders te hebben moeten aanpakken. Een negende is deze mening toegedaan, waarbij men soms wenste eerder van beroep te zijn veranderd, soms ook te kennen gaf tijdens het boer-zijn meer ingespeeld te willen raken op het nieuwe beroep door bij voorbeeld in die tijd al een of meerdere cursussen te hebben gevolgd; enkelen vinden dat men op een vroeger tijdstip naar het loon had moeten informeren.

§ 3. Scholing en opleidingsmogelijkheden

Beroepsverandering kan gemakkelijk aanleiding geven tot het ontstaan van allerlei problemen. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de agrariërs die een nieuw beroep trachten te vinden gemakkelijk geneigd zullen zijn iets te gaan zoeken in de sfeer die nauw verwant is aan het agrarische beroep. Hierin zal men stellig niet altijd slagen met als mogelijk gevolg dat men als ongeschoolde gaat werken. Problemen kunnen ook ontstaan doordat het beeld dat men heeft omtrent de mogelijkheden in een ander niet-agrarisch beroep over het algemeen tamelijk onvolledig en mede daardoor tot op zekere hoogte onjuist is vanwege bepaalde vooroordelen en stereotypen.

Een belangrijk hulpmiddel ter vermindering van de overgangsproblemen is dat van scholing en opleiding, hetgeen de mogelijkheid inhoudt van een optimale inpassing in de arbeidsmarkt en meer in het concrete vlak in het arbeidsproces. In de praktijk zijn diverse scholingsmogelijkheden aanwezig, welke tot stand zijn gebracht door het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening. Het betreft hier de scholing op een centrum voor vakopleiding van volwassenen voor een aantal vakken in de bouw- en metaalsector, de scholing in het bedrijf waarin men werkzaam is onder toekenning van een zgn. bedrijfsscholings toeslag aan de werkgever en de studiekostenregeling werkzoekenden. Tijdens zo'n opleiding ontvangt men dan een aan de omstandigheden aangepast wekelijks inkomen. Ten behoeve van de agrariërs die van beroep veranderen, kan middels het Saneringsfonds nog een aanvullende bijdrage in de vorm van een extra-vergoeding of extra-toeslag worden verleend op de scholingsvoorzieningen.

Degenen die altijd in de land- of tuinbouw werkzaam zijn geweest zijn vaak in onvoldoende mate op de hoogte voor welk(e) beroep(en) men lichamelijk en geestelijk geschikt is. Om hierachter te komen kan men zich tot een Gewestelijk Arbeidsbureau wenden, dat op velerlei manieren kan helpen bij de keuze van een nieuw beroep, bij voorbeeld door een algemene oriëntatie over een groot aantal beroepen, een beroepskeuzeadvies, scholingsmogelijkheden, bemiddeling bij het zoeken naar een nieuwe werkkring, enz.

Slechts zeer sporadisch is gebruik gemaakt van de test als hulpmiddel bij het kiezen van een geschikt beroep; dit geldt evenzeer ten aanzien van het aanvragen van een beroepskeuzeadvies. In de fase van de oriëntatie hebben slechts enkele respondenten zich tot een arbeidsbureau gewend. Het contact met het andere beroep verliep dan ook veelal langs informele weg (familieleden, kennissen e.d.) of is op eigen initiatief tot stand gekomen. Dit is begrijpelijk als men bedenkt dat het in de periode 1964-1970 in Zuid-Holland over het algemeen vrij gemakkelijk was aan ander werkte komen. Verder dient rekening te worden gehouden met de omstandigheid dat niet altijd de activiteiten van de betreffende voorlichtende instanties even goed bekend zijn. Daarnaast gevraagd blijkt dat ruim de helft van de geënquêteerden niet weet waarmee het arbeidsbureau zich bezighoudt. Degenen die er wel enig idee van hebben vermelden soms de "bemiddeling bij de beroepsvergang", meestal de "bemiddeling voor werkzoekenden".

Een negende van de afgevloden heeft voor de uitoefening van het nieuwe beroep een speciale opleiding gevolgd. De meesten hebben dus geen of nauwelijks enige scholing of rechtstreekse voorbereiding op het nieuwe beroep ontvangen, hetgeen mede uit de aard van de beroepen - de meesten behoren tot de categorie van de handarbeiders - en gelet op de leeftijd wel begrijpelijk is.

Omtrent de diverse scholingsvoorzieningen zijn in de enquête enkele vragen opgenomen. Gebleken is dat bij de geënquêteerden het centrum voor vakopleiding van volwassenen veruit de meeste bekendheid geniet - 71% had daarover wel eens gehoord en/of gelezen - terwijl een tamelijk klein aantal in meerdere of mindere mate weet wat een studiekostenregeling (24%) of een trainingstoelageregeling (17%) is. Verder is 21% "bekend" met de zgn. vacaturelijst, waarop beroepen voorkomen die mogelijkerwijs door ex-agrariërs kunnen worden vervuld, en 15% met de regeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds waar bij bedrijfsbeëindiging onder bepaalde condities een omscholingspremie wordt verleend.

Aan de respondenten is verder een vraag voorgelegd omtrent de meningen over deze regelingen.

Over het algemeen genomen staan er zeer weinig negatief tegenover de genoemde regelingen, hoewel in bepaalde opzichten - vooral t.a.v. het centrum voor vakopleiding - nogal eens het voorbehoud wordt gemaakt: "goed voor jonge mensen" of "nuttig als men er interesse in heeft".

De studiekostenregeling wordt verhoudingsgewijs het gunstigst beoordeeld, hoewel men dient te bedenken dat maar een kwart van de afgevloden daarvan enigermate op de hoogte is.

HOOFDSTUK VI

Het nieuwe werk en milieu

Het vinden van een geschikt nieuw beroep kan voor de betrokkenen talloze problemen opleveren, die samenhangen met de leeftijd, de gezondheidstoestand, de opleiding, alternatieve werkgelegenheid e.d. Het besluit om van beroep te veranderen zal niet gemakkelijk zijn en de wijzigingen die er uit voortkomen kunnen de aanleiding zijn van verschillende aanpassingsproblemen. De overgang naar een ander beroep kan betekenen, dat men van de positie van zelfstandig bedrijfshoofd terechtkomt in een afhankelijkheidspositie van loontrekkende. Hoe ervaart men een dergelijke overgang? (§ 1). De overgang van een agrarisch naar een ander beroep hoeft nog niet altijd te betekenen, dat het beroep dat men direct na de overgang uitoefent ook het definitieve beroep is. Veelal zullen hierbij persoonlijke ervaringen en wellicht ook bepaalde moeilijkheden en mogelijkheden een aantal beroepsveranderaars na verloop van tijd doen besluiten alsnog om te zien naar een andere werkkring of zelfs naar een ander beroep (§ 2). De beroepsverandering zal niet alleen gevolgen hebben die op het strikt persoonlijke vlak liggen, maar eveneens bepaalde consequenties met zich meebrengen ten aanzien van het inkomen (§ 3), de woonsituatie (§ 4) en de vrijetijdsbesteding (§ 4).

§ 1. Ervaringen rond de beroepsverandering

Als men ophoudt met boeren dan hoeft dat nog niet zonder meer te betekenen dat men ook direct in een ander beroep aan de slag zal kunnen gaan. Een van de moeilijkheden kan zijn het vinden van een ander geschikt beroep. Enkele afgevloude veehouders en akkerbouwers hebben wel eens zonder werk gezeten.

Daarnaast kunnen zich nog andere moeilijkheden voordoen als gevolg van de talloze wijzigingen die verband houden met de overgang i.c. het verlaten van de landbouw en de uitoefening van een niet-agrarisch beroep. Daarom trent zijn aan de afgevloude landbouwers enkele vragen gesteld.

Zo is geïnformeerd naar datgene wat men als moeilijk heeft ervaren direct nadat men van beroep is veranderd. Iets minder dan de helft (43%) gaf te kennen in dit opzicht geen problemen te hebben gehad. Vergelijking van deze categorie met de factor leeftijd laat zien, dat zij over het algemeen wat jonger zijn (gemiddeld 47 jaar) dan degenen die wel problemen hebben (gemiddeld 52 jaar). Verder blijkt dat verhoudingsgewijs vooral die afgevloude geen problemen hebben, die thuishoren in de categorie "arbeiders in de agrarische sector" (bekendheid met het werk) evenals de "overige handarbeiders" (betrekkelijk lage moeilijkheidsgraad van de

uit te voeren werkzaamheden; tevens heeft een aantal van hen tijdens het boer-zijn dit werk al eens als nevenberoep gedaan). Wat het bedrijfstype betreft is er slechts een vrij gering verschil: van de afgevloeden die voorheen een akkerbouwbedrijf hadden, heeft 50% en die met een veehouderijbedrijf 41% geen problemen.

Zoals we al eerder zagen¹⁾ zijn zeer velen van de positie van zelfstandig landbouwer terechtgekomen in die van loontrekkende hoofd- of handarbeider. Dit betekent niet alleen in zekere opzichten een wijziging van de sociale positie - afhankelijk van de plaats die men als boer in de lokale samenleving inneemt, het nieuwe niet-agrarische beroep e.d. - maar vermoedelijk ook een statusdaling. Het spreekt voor zich zelf dat een en ander met elkaar samenhangt, terwijl andere moeilijkheden die men meemaakt dit misschien nog versterken. Welke problemen zijn de beroepsveranderaars op hun weg naar een ander beroep zoal tegengekomen?

Iets meer dan de helft (57%) van de geënquêteerden is met een of meer moeilijkheden direct na de beroepsverandering geconfronteerd geworden. In hoeverre men daarvan zelf tevoren enig idee of vermoeden heeft gehad, kan men slechts raden. Zeker is in ieder geval dat hetgeen men ondervonden heeft nogal verschillend is geweest; worden meerdere problemen genoemd dan heeft dit veelal betrekking op de combinatie van overgang van zelfstandige naar loontrekkende ("aanpassing aan meerderen") op de "aard van het werk" of op de "aanpassing aan de werktijden".

Tabel 14. Moeilijkheden direct na de beroepsverandering en leeftijd (in %)

Ondervonden moeilijkheden	% van alle geënquêteerden dat als aspect noemt.....	waarvan	
		< 50 jaar	50-60 jaar
aanpassing aan meerderen stap terug op de maatschappelijke ladder	21	22	19
aanpassing aan de werktijden	13	17	8
binnenwerk	18	17	19
aard van het werk	7	8	6
overige problemen (o.a. reistijd)	11	11	11
	4	3	6
Totaal	57	58	56
Aantal geënquêteerden	41	21	20

Naast de omschakeling van zelfstandige naar ondergeschikte en het gevoel van statusdaling speelt ook het werk en de omstandigheden waar-

1) Hoofdstuk II § 1: Huidig beroep.

onder gewerkt wordt een rol. Slechts in enkele gevallen is de reistijd die men nodig heeft om op het werk te komen als moeilijkheid aangestipt; dit is begrijpelijk als men bedenkt dat velen tamelijk dicht bij huis wonen.

Over het algemeen zijn er ongeveer evenveel jongeren als ouderen - de gemiddelde leeftijd loopt meer uiteen - die moeilijkheden hadden direct na de verandering. Ook naar hetgeen genoemd is bestaan weinig verschillen, behalve t.a.v. het aspect "stap terug op de maatschappelijke ladder" dat relatief iets meer door de jongeren is genoemd (gemiddelde bedrijfsgrootte van deze respondenten 15 ha).

Naast moeilijkheden direct rond de beroepsverandering kunnen ook een aantal zaken als plezierig en gemakkelijk zijn ervaren. Ongeveer driekwart noemt een of enkele prettige elementen van direct na de overgang.

Tabel 15. Prettige ervaringen direct na de beroepsovergang en leeftijd (in %)

Prettige ervaringen	% van alle geënquêteerden dat als aspect noemt.....	waarvan	
		< 50 jaar	50-60 jaar
vrije tijd, weekends vrij	36	25	47
korte werktijd	21	22	19
prettig werk	13	11	14
minder hard werken	17	11	22
contact met de mensen	10	11	8
overige ervaringen	6	6	6
Totaal	72	53	92
Aantal geënquêteerden	52	19	33

Vooral de vrije tijd (per dag en/of per week) spreekt betrekkelijk veel afgevloeden aan en in mindere mate ook het werk zelf; enkelen leggen de nadruk op het "contact met de mensen".

Aanmerkelijk meer ouderen dan jongeren (beneden 50 jaar: 53%, van 50-60 jaar: 92%) noemen plezierige kanten, in het bijzonder de aspecten "vrije tijd, weekends vrij" en wat minder wat betreft "minder hard werken".

Wat levert een vergelijking tussen prettige en onprettige ervaringen op? Enkele respondenten (10%) noemen geen van beide, een vijfde heeft enkel moeilijkheden en een derde alleen plezierige ervaringen genoemd. De overigen (39%) vermelden zowel aangename als minder aangename ervaringen. Naar leeftijd vergeleken blijken nogal wat jongere van beroep veranderden enkel moeilijkheden aan te geven (beneden 50 jaar: 31%, van 50-60 jaar: 8%), terwijl de ouderen relatief vaak de nadruk leggen op de prettige ervaringen (beneden 50 jaar: 22%, van 50-60 jaar: 42%).

§ 2. Het beroep direct na de overgang; het huidige beroep

Nagenoeg alle afgevlode veehouders en akkerbouwers zijn na de beroepsverandering full time in hun nieuwe beroep begonnen. Een tiende - meestal ouderen boven 50 jaar - is in eerste instantie nog niet volledig overgestapt, maar heeft gedurende kortere of langere tijd in "part time" een niet-agrarisch beroep uitgeoefend.

Het beroep direct na de overgang

Ruim een vijfde (22%) van de beroepsveranderaars heeft meer dan één beroep na de overgang gehad; voor de meesten van hen is het huidige beroep het tweede na de beroepsverandering, slechts enkelen hadden er meer dan twee. Als men uitgaat van het beroep direct na de overgang dan blijkt 13% tot de categorie van de zelfstandigen te horen, 8% tot de hoofdarbeiders en 79% tot de handarbeiders waarvan bijna de helft tot de zgn. overige handarbeiders (vnl. grondwerkers en los arbeiders).

Tabel 16. Beroep direct na de overgang en huidig beroep (in %)

Beroeps categorie	Direct na de overgang	Huidig beroep
Zelfstandigen	13	13
Hoofdarbeiders	8	11
Handarbeiders: vakarbeiders	7	11
transportarbeiders	11	14
fabrieksarbeiders	17	14
arbeiders in de agrarische sector	8	7
overige handarbeiders	36	30
Totaal	100	100

Vergeleken met het huidige beroep zijn er onmiddellijk na de beroepsverandering relatief wat minder hoofd-, vak- en transportarbeiders en meer fabrieksarbeiders en overige handarbeiders.

Naar gemiddelde leeftijd is er geen verschil tussen de categorie die meerdere beroepen heeft uitgeoefend en de andere geënquêteerden, wel naar onderwijsniveau: van eerstgenoemden hebben er relatief weinig na de lagere school nog voortgezet dagonderwijs gevolgd.

De meesten van degenen die na de beroepsverandering vanuit de landbouw meer dan één beroep uitoefenden, hebben vóór deze overgang geen informatie over andere beroepen ingewonnen, een aanzienlijk aantal had geen bepaald beroep op het oog en slechts weinigen wisten in welke gemeente ze zouden gaan werken. Het betreft vooral degenen die op een advertentie in de krant hebben gereageerd of die via kennissen met het nieuwe beroep in contact zijn gekomen. Ongeveer twee derde van deze

"switchers" heeft bepaalde overigens soms sterk variërende moeilijkheden ervaren bij de overgang uit de landbouw naar het nieuwe beroep.

Huidig beroep

De meeste afgevloden (76%) oefenen een beroep uit dat gerekend kan worden tot de categorie van de zgn. handarbeiders, een klein aantal is hoofdarbeider en de anderen zijn zelfstandigen. De meeste geënquêteerden zijn dus in loondienst; daarvan werkt een kwart in een bedrijf van 1-10 werknemers en ongeveer een derde in bedrijven met 100 of meer werknemers. Slechts enkelen werken in een ploegendienst; hun oordeel daarover is nogal verschillend.

Tabel 17. Beroep van afgevlode veehouders en akkerbouwers en leeftijd

Beroeps categorieën	Aantal	waarvan	
		< 50 jaar	50-60 jaar
Zelfstandigen			
handelaren en commissionairs	4	2	2
exploitanten horeca- en recreatiebedr.	3	1	2
overige zelfstandigen	2	2	-
Hoofdarbeiders			
administratief	1	1	-
commercieel	4	3	1
technische employés	1	1	-
overige hoofdarbeiders	2	-	2
Vakarbeiders			
bouwwak	4	3	1
vakpersoneel in verzorgings- of dienstensector	2	1	1
overige vakarbeiders	2	1	1
Transportarbeiders			
chauffeurs	4	2	2
magazijn- en expeditiepersoneel	6	1	5
Fabrieksarbeiders			
metaal	1	-	1
voedings- en genotmiddelenindustrie	1	1	-
overige industrieën (o.a. chemische)	8	5	3
Arbeiders in de agrarische sector			
landarbeiders of veeverzorgers	2	1	1
werknemers in agrarisch dienstverlenend bedrijf	3	1	2
Overige handarbeiders			
grondwerkers en los arbeiders	17	7	10
ongeschoolde beroepen in dienstverlenende sector	2	-	2
overige handarbeiders	3	3	-
Totaal	72	36	36

Per deelcategorie bezien vormen de "grondwerkers en los arbeiders" naar verhouding de grootste groep (24%), terwijl verder ook de groep van het "magazijn- en expeditiepersoneel" (8%), de "chauffeurs" (6%), de "bouwvakkers" (6%), "de handelaren en commissionairs" (6%) en de "commerciële hoofdarbeiders" (6%) wel van enige betekenis zijn. Tezamen vindt 56% in een van deze "beroepen" zijn emplooi.

De aantallen per beroepscategorie onder en boven de 50 jaar lopen betrekkelijk weinig uiteen. Het aantal van 50 jaar of ouder is groter dan voor de jongeren bij de transportarbeiders, de arbeiders in de agrarische sector en bij de overige handarbeiders.

Vergelijking van het huidige beroep, i.c. het beroepenschema, met de factoren leeftijd, het gevolgde onderwijs en het gebied laat in zijn algemeenheid geen samenhang zien.

Het gemiddeld aantal sbe bij alle in het onderzoek betrokkenen in de tijd dat ze een landbouwbedrijf hadden, bedraagt 67 sbe. Zoals uit tabel 18 blijkt liggen de categorieën van de fabrieksarbeiders, vakarbeiders en arbeiders in de agrarische sector gemiddeld lager (resp. 47, 51 en 52 sbe); vrijwel al hun bedrijven waren indertijd kleiner dan 90 sbe. Bij een aantal daarvan had het bedrijfshoofd indertijd nog een nevenberoep (aanvullend inkomen).

Tabel 18. Beroep van de afgevoelden en bedrijfsomvang

Beroepscategorieën	Gem. aantal sbe	Aantal bedrijven met			Totaal bedrij- ven
		< 50 sbe	50-90 sbe	≥ 90 sbe	
Zelfstandigen	108	1	1	7	9
Hoofdarbeiders	80	2	3	3	8
Vakarbeiders	51	5	3	-	8
Transportarbeiders	73	3	3	4	10
Fabrieksarbeiders	47	7	2	1	10
Arbeiders in de agrarische sector	52	3	2	-	5
Overige handarbeiders	66	10	8	4	22
Totaal	67	31	22	19	72

De bedrijven van degenen die nu transportarbeider, hoofdarbeider of zelfstandige zijn, liggen boven het gemiddelde (resp. 73, 80 en 108 sbe). De helft van deze bedrijven (namelijk 14 van de 27) waren vlak voor de beroepsverandering groter dan 90 sbe, een vijfde was kleiner dan 50 sbe.

Waren er direct na de verandering van beroep enkele, per geënquêteerde nogal verschillende problemen, dit hoeft nog geenszins te betekenen dat ze nu allemaal zijn verdwenen. Het is echter niet de bedoeling geweest uitgebreid onderzoek te verrichten naar het al dan niet aangepast zijn van de afgevoelden aan de nieuwe werksituatie. Iets daarvan kan echter wel zichtbaar worden in de vragen die gesteld zijn naar de voor-

en nadelen van het huidige werk in vergelijking met het werk dat men als boer moest doen.

Gebleken is dat nagenoeg allen (84%) een of meer voordelen in het huidige beroep zagen t.o.v. het boer-zijn; een en ander loopt gedeeltelijk parallel met de prettige ervaringen die men heeft gehad direct na de overgang. Hier echter noemt bijna de helft van alle geënquêteerden de "vrije tijd, weekend vrij en vakantie" als voordeel, een vijfde vermeldde "korte werktijden" en een negende "gemakkelijk en licht werk". Door de wat andere vraagstelling - "in vergelijking met het boer-zijn" - komen ook andere voordelen naar voren als "meer inkomen" (11%), "goede sociale voorzieningen" (11%) en "minder kopzorgen" (16%).

Wat de nadelen betreft: de helft zag er nog een of meer vergeleken met het boerenberoep met als de meest opvallende het "gemis van zelfstandigheid" (25% van alle respondenten) en het "gemis van vrijheid" (24%). Ook het werk, nl. "binnenwerk" (10%) en "aard van het werk" (16%) werd soms als nadelig bestempeld.

Tevredenheid over het huidige beroep

De houding tegenover het beroep dat men momenteel heeft, en daarmee voor een deel de tevredenheid met de huidige situatie en ook een evaluatie van hetgeen met betrekking tot de beroepsverandering heeft plaatsgevonden, is met behulp van enkele vragen vrij goed weer te geven.

Drie vierde van de afgevloude veehouders en akkerbouwers heeft er geen spijt van het landbouwersberoep te hebben verwisseld voor een niet-agrarisch beroep; een kwart (24%) betreurt het echter deze stap te hebben gedaan (moeten doen). Verder is gebleken dat een vijfde (18%) terug wil naar het boerenberoep. Bij vergelijking van beide categorieën blijkt dat enkelen (6% dus) het weliswaar jammer vinden geen boer meer te zijn - gemiddeld is men bijna twee jaar geleden van beroep veranderd - maar hun ambities gaan niet zo ver dat ze ook naar het boerenberoep terug willen. Dit is wel begrijpelijk als men bedenkt, dat ze tijdens het boer-zijn een "dubbel beroep" - dat van landbouwer met een tamelijk klein bedrijf (gemiddeld 40 sbe) met een nevenberoep als aanvulling op het inkomen - met alle nadelen daarvan uitoefenden. Afvloeiing vond meestal plaats onder invloed van externe (pachtbeëindiging of onteigening) en/of bedrijfsomstandigheden (klein bedrijf e.d.). Dat men tevreden is met de huidige situatie moge blijken uit het feit dat men in de komende jaren hetzelfde werk wil blijven doen; trouwens een financiële noodzaak is niet direct aanwezig (inkomen gemiddeld f. 13 300,-; vgl. daartoe ook § 3: huidig inkomen).

Van degenen die terug willen naar het boerenberoep (18% van alle geënquêteerden) behoren vrijwel allen tot de categorie van de ongeschoolde handarbeiders, zien er aan het huidige werk nogal wat nadelen zitten (gemis van zelfstandigheid en van vrijheid, binnenwerk, e.d.) en ligt het inkomen niet zo hoog (gemiddeld f. 10 800,-). Als reden dat men inder tijd de landbouw heeft verlaten noemde men o.a. de bedrijfsomstandigheden. Dit doet op het eerste gezicht wat merkwaardig aan daar over het algemeen sprake is geweest van tamelijk kleine bedrijven (gemiddeld 57 sbe). Veel belangrijker zijn dan ook de externe omstandigheden (pacht-

beëindiging, onteigening), soms ook de persoonlijke omstandigheden (ziekte, invaliditeit) geweest die de betreffenden noodgedwongen van beroep hebben doen veranderen. Enkele andere saillante punten van de categorie die naar het boerenberoep terug wil zijn: men heeft vroeger niet overwogen een ander beroep dan dat van boer uit te oefenen, er was veel belangstelling voor een andere grotere boerderij en men zou graag zien dat hun zoon(s) boer werden. De houding tegenover het boerenberoep en de landbouw is dus zeer positief te noemen. Ten slotte blijkt dat deze categorie precies dezelfde is als die welke geen enkel aspect positief beantwoordde uit de opsomming van de redenen waarom een ander beroep is gekozen 1).

Uit een andere vraag waaruit eveneens tevredenheid over het huidige beroep kan blijken, komt naar voren dat ruim een vierde (28%) van alle afgevloden liever eerder met boeren was opgehouden. Men motiveert dit met redenen als: "voelde niet voor het boerenvak", "wilde meer vrije tijd", "hoger inkomen", "geen kopzorgen", "betere perspectieven" (via omscholing), "meer mogelijkheden". Qua leeftijd en huidig beroep zijn er nauwelijks verschillen in vergelijking met de anderen; wel waren deze bedrijven over het algemeen wat kleiner (gemiddeld 58 sbe, alle bedrijven 67 sbe). Het huidige inkomen is voor de meesten redelijk goed (gemiddeld f. 13 500,-), van sommigen zelfs nog beter (ruim f. 25 000,-).

Verder is gebleken dat een tiende (10%) liever ander werk dan het huidige zou willen doen, zoals aan de landbouw verwant werk of in de dienstverlenende sector. Als motief noemt men vrijwel telkens het werk en de werkomstandigheden en niet zozeer het inkomen (gemiddeld f. 13 500,-).

We hebben gezien dat 18% terug wil naar het boerenberoep, terwijl 10% de voorkeur geeft aan ander werk dan het huidige. Van de overigen (72%) zou men dus kunnen zeggen dat ze over het algemeen tevreden zijn met hun nieuwe positie. Per categorie bezien vindt men ze verhoudingsgewijs het meest bij de vak- en transportarbeiders en de overige handarbeiders. Het totale inkomen van deze categorie ligt op zo'n f. 15 500,-. (Tabel 19 zie blz. 46).

De afgevlode veehouders en akkerbouwers kunnen op grond van overigens verschillende vraagformuleringen - "eerder van beroep willen veranderen", "ander werk dan het huidige wensen", "terug willen naar het boerenberoep" - naar hun houding ten opzichte van het huidige werk worden ingedeeld naar "zeer tevreden - tevreden - ontevreden - zeer ontevreden". Tabel 19 (blz. 46) laat zien, dat iets meer dan een vierde niet tevreden is met het beroep dat men momenteel heeft, de anderen (72%) zijn "tevreden" of "zeer tevreden". Met betrekking tot het gemiddeld aantal jaren dat de afvloeiing plaatsvond is er tussen de tevreden en ontevreden betrekkelijk weinig verschil, daarentegen naar gemiddeld inkomen bezien des te meer.

1) Hoofdstuk IV § 2: Redenen ander beroep gekozen.

Tabel 19. Houding tegenover het huidige werk, het gemiddelde inkomen en het aantal jaren geleden dat men is afgevloeid.

Houding t.o.v. huidig beroep	Totaal	Gemiddeld inkomen in guldens ¹⁾	Gemiddeld... jaar geleden afgevloeid
zeer tevreden	28%	15 700	+ 3 jaar
tevreden	44%	14 600	+ 3,5 jaar
ontevreden	10%	13 500	+ 3 jaar
zeer ontevreden	18%	11 100	+ 4 jaar
Totaal	100%	14 500	+ 3,5 jaar

1) Enkele geënquêteerden met een erg hoog huidig inkomen zijn buiten beschouwing gelaten. De hier vermelde bedragen betreffende het brutoinkomen plus het aanvullende inkomen.

Hoewel bij de "zeer ontevredenen" het inkomen uit het niet-agrarische beroep volgens de betreffenden niet zozeer te reden van het ongenoegen is, ligt het in vergelijking met de anderen beduidend lager, terwijl dit eveneens het geval is t.a.v. het algemene gemiddelde. Een en ander geldt min of meer ook voor degenen die "ontevreden" zijn. Van de beroepsveranderaars die als "zeer tevreden" kunnen worden bestempeld, noemt de helft "hoger inkomen" als belangrijkste element; het gemiddelde inkomen ligt trouwens ook hoger dan van de overigen en duidelijk boven het totaal. Aangenomen mag worden dat voor "zeer tevreden" het (hoge) inkomen een belangrijke aanwijzing vormt voor het persoonlijk welbevinden in de huidige situatie.

§ 3. Het inkomen voor en na de beroepsverandering

Afhankelijk van het beroep dat men momenteel uitoefent, de leeftijd, de gezinssamenstelling e.d. zal ook de hoogte van het inkomen een aantal verschillen vertonen. Mede vanwege het feit dat vrij veel geënquêteerden al geruime tijd geleden - 55% vóór 1969 - van beroep zijn veranderd - als periode van afvloeiing is aangehouden 1964-1970 - is een vergelijking met het inkomen uit de tijd dat men boer was gemakkelijker in verbale termen dan in een bedrag te geven. Enige aanknopingen bieden evenwel de zgn. standaardbedrijfseenheden (sbe) welke enerzijds de produktieomvang aangeven en anderzijds een aanwijzing kunnen zijn ten aanzien van het inkomensniveau. De gemiddelde omvang van alle betrokken bedrijven bedraagt 67 sbe wat tamelijk laag is, terwijl het ook kan betekenen dat het inkomensniveau aan de lage kant is.

Aan de respondenten is de vraag gesteld hoe het huidige inkomen is in vergelijking met dat uit de tijd dat men nog boer was. Ongeveer drie vierde (72%) geeft te kennen momenteel een hoger inkomen te hebben dan indertijd, een zevende vindt dat het op vrijwel gelijke hoogte ligt en een paar hebben er "geen idee" van, de overigen (11%) zijn van mening dat ze tijdens het boer-zijn meer verdienden dan nu; over het algemeen waren dit ook degenen met een redelijk groot bedrijf.

Huidig inkomen

Wat het huidige totale bruto-inkomen betreft, dit ligt gemiddeld op ongeveer f. 11 300,-, als we tenminste enkele erg hoge inkomens niet in de beschouwing betrekken (anders komt men uit op zo'n f. 13 500,-). De spreiding in de inkomens is vrij groot: er zijn enkele uitzonderlijk hoge maar ook erg lage bij.

Per beroeps categorie gezien bestaan er aanmerkelijke verschillen: de zelfstandigen hebben het hoogste en de arbeiders in de agrarische sector het laagste gemiddelde, de anderen zitten daar tussenin.

Tabel 20. Beroeps categorieën en inkomen per jaar

Beroeps- categorie	Aantal respon- denten	Gemidd. bruto- inkomen (gld.)	Aantal respon- denten	Gemidd. aanvul- lend in- komen (gld.)	Totaal ge- midd. in- komen van alle res- denten
zelfstandigen	7	16 900	3	5 100	19 100
hoofdarbeiders	8	12 800	7	6 400	16 900
vakarbeiders	8	10 700	5	7 300	15 900
transportarbeiders	10	10 900	8	6 500	15 400
fabrieksarbeiders	10	10 800	8	5 200	14 300
arbeiders agrar. sector	5	9 100	4	3 700	11 200
overige handar- beiders	22	<u>11 100</u>	9	<u>2 300</u>	<u>13 300</u>
Totaal		11 300		4 900	14 500
Aantal geënqué- teerden	70		44		70

Een aanzienlijk aantal, nl. 61% van alle afgevloeiden, heeft naast het huidige bruto-inkomen nog inkomsten uit andere bron, o.a. uit het oorspronkelijke bedrijf dat men geheel of gedeeltelijk heeft aangehouden, uit de verkoop van grond, uit een niet-agrarisch nevenberoep. Gemiddeld bedraagt dit voor de betreffenden ongeveer f. 4 900,-; ruim een derde (38%) zit daar boven.

Ook t.a.v. het gemiddelde aanvullende inkomen komen per beroeps categorie enige verschillen te voorschijn: het hoogste voor de vakarbeiders en het laagste voor de "overige handarbeiders".

Indien men het bruto-inkomen en het aanvullende inkomen tezamen neemt, dan komt het totale gemiddelde van de betreffende 70 respondenten neer op f. 14 500,-. De zelfstandigen, hoofd-, vak- en transportarbeiders zitten daar gemiddeld boven, de arbeiders in de agrarische sector en de overige handarbeiders er onder.

Bij degenen die geen aanvullend inkomen hebben, zijn de onderlinge verschillen in inkomen niet zo erg groot (varieert tussen gemiddeld

f. 10 200,- en f. 16 400,-). Ten aanzien van de geënquêteerden die wel de beschikking hebben over een aanvullend inkomen zijn daarentegen de verschillen aanmerkelijk groter met een spreiding tussen f. 11 600,- en f. 31 600,-.

Ten slotte is nog geïnfomeerd naar eventuele financiële verplichtingen, welke dateren van voor de beroepsverandering of die daarmee in enig opzicht samenhangen. De onderzoekresultaten bieden echter wat dit betreft geen enkel houvast, hoewel de indruk bestaat dat in een aantal gevallen van bepaalde verplichtingen wel degelijk sprake is (geweest).

§ 4. Pendelen en verhuizen; vrijetijdsbesteding

Bij het veranderen van beroep gaat het niet alleen om het tempo waarin het proces zich voltrekt, van belang zijn ook de ermee samenhangende gevolgen voor de betreffende afgevoelde veehouders en akkerbouwers¹⁾. Eveneens belangrijk is de omstandigheid van het vinden van een nieuwe werkkring op tamelijk korte afstand; soms zal het nodig kunnen zijn om te verhuizen. Verder kan beroepsverandering tot gevolg hebben dat men de beschikking krijgt over meer vrije tijd.

Pendelen

De meeste geënquêteerden hebben direct na de beroepsverandering werk gevonden in de directe omgeving, namelijk een derde (38%) in de eigen woonplaats en een vierde (29%) daarbuiten maar op minder dan 10 km afstand van huis af. Van de overigen hadden er enkelen een werkkring met wisselende reisafstand, terwijl ongeveer een vijfde meer dan 25 km moest reizen.

Per leeftijdsklasse bezien maakt het weinig verschil uit al dan niet in de eigen woonplaats werk te hebben gevonden, hetgeen ook geldt m.b.t. de diverse reisafstanden. Wat de beroepscategorieën betreft zijn het relatief vooral de zelfstandigen en de in de agrarische sector werkzame werknemers die in de eigen plaats werk vonden. Ten aanzien van het gevolgde onderwijs blijkt dat van de afgevoelden die enkel lager onderwijs hebben gehad in eerste instantie de helft in de eigen woonplaats "aan de slag" kon komen, van degenen die voortgezet dagonderwijs volgden is dat een zevende, terwijl ruim de helft een baan vond op meer dan 10 km afstand.

Er werd geen verband gevonden tussen afstand tot het werk met het al dan niet aanhouden van grond en evenmin met de in gebruik gehouden oppervlakte. Vergelijking met de wijze waarop men met de nieuwe werkkring in contact is gekomen laat zien dat van degenen die in de eigen woonplaats werk vonden 44% daar via kennissen aan is gekomen. Op een afstand van minder dan 10 km spelen de kennissen een rol (29%) maar ook in niet onbelangrijke mate de contactname via een advertentie in de krant (29%); vond men verderop werk dan was vooral de krant (50%) van

1) Vgl. daartoe § 2 en § 3.

betekenis.

Ruim een vijfde (22%) van de beroepsveranderaars heeft momenteel een ander beroep dan direct na de overgang: onder degenen die oorspronkelijk in de eigen woonplaats werk vonden zijn dat er naar verhouding wat meer (33%) dan onder degenen met werk op grotere afstand (17%). Het weer van baan of functie veranderen heeft vaak met zich meegebracht dat men in een andere gemeente terecht kwam, hoewel dat meestal nauwelijks verschil opleverde in het aantal naar het werk af te leggen kilometers.

Alle geënquêteerden gaan - ongeacht de afstand - dagelijks op en neer naar hun werk. Gezien de af te leggen afstand ligt dat voor de hand. Zo woont op het ogenblik ruim twee derde minder dan 10 km van het werk, een tiende 10-25 km, eveneens een tiende 25-50 km en enkelen meer dan 50 km. Een en ander zal natuurlijk consequenties hebben voor de aard van het gebruikte vervoermiddel. Gebleken is dat het eigen vervoermiddel veruit de belangrijkste plaats inneemt; in een aantal gevallen reist men meestal met een bus(je). Openbare middelen van vervoer zijn nergens van groot belang als verbindingsschakel tussen woning en werkring.

Verhuizen

Dat de afstand tot het werk over het algemeen genomen niet zo groot is, kan samenhangen met het feit dat men momenteel ergens anders woont dan toen men nog boer was. Ongeveer de helft (44%) van alle afgeloeide landbouwers is verhuisd, waarbij het merendeel binnen dezelfde gemeente is blijven wonen terwijl de anderen naar een andere gemeente zijn verhuisd, namelijk soms op minder dan 10 km maar vaker op grotere afstand. Slechts weinigen zijn in een andere streek of in een nieuw wooncentrum komen wonen. Mede daardoor zullen bepaalde problemen welke daaraan vastzitten waarschijnlijk niet of hooguit in geringe mate zijn opgetreden. Dit moge o.a. blijken uit de vraag: "Hoe bevalt het wonen in de nieuwe omgeving?" waarop een achtste antwoordde dat het maar matig beviel, meestal degenen die op meer dan 10 km van de oude woonplaats zijn gaan wonen; de anderen waren zeer tevreden over de nieuwe woning en de woonomgeving. De meesten van degenen die verhuisd zijn hebben een huis gekocht, de overigen (28%) hebben een woning gehuurd.

Als belangrijkste reden van het verhuizen is naar voren gekomen dat de boerderij, voornamelijk door pachtbeëindiging en een enkele keer door verkoop, aan een ander overging. Soms vond men het huis dat men bewoonde te oud en/of te klein. Ongeveer een derde gaf als motief op dichter bij het werk te willen wonen.

De gemiddelde leeftijd van de beroepsveranderaars die verhuisd zijn is 49 jaar en verschilt dus niet van de overige geënquêteerden. Naar aantal zijn het vooral de "overige handarbeiders" die elders zijn komen wonen (namelijk 11 van de in totaal 32), naar verhouding echter vooral de hoofdarbeiders terwijl relatief weinigen van de vakarbeiders en de zelfstandigen zijn verhuisd.

Vrije tijd

Een ander gevolg van de verandering van beroep kan zijn dat men meer vrije tijd heeft gekregen. Ongeveer drie vierde is van mening dat dit inderdaad het geval is; de rest vindt dat ze er niet op zijn vooruitgegaan, hetgeen in sterke mate samenhangt met het aanhouden van grond en wellicht ook met de omstandigheid dat men tijdens het boer-zijn lange werkdagen maakte.

Ook al beschikt een aantal afgevlouiden volgens eigen zeggen over niet meer vrije tijd dan hoeft dat nog niet altijd te betekenen dat men van oordeel is, te weinig vrije tijd te hebben. Slechts enkelen vinden dat ze in onvoldoende mate over vrije tijd beschikken, namelijk degenen die na de overgang nog alle grond in exploitatie hebben. Alle andere geënquêteerden (93%) zijn van mening dat ze genoeg vrije tijd hebben.

Hoeveel vrije dagen hebben de afgevlouide landbouwers het afgelopen jaar gehad? Vier van de vijf geënquêteerden hebben een aantal dagen - variërend van 5 tot 23 per jaar - vrij gehad, hetgeen verband houdt met het beroep dat men uitoefent, de leeftijd e.d. Dat enkelen helemaal geen vrije dagen hebben gehad hangt samen met de omstandigheid dat men nog te kort geleden van beroep is veranderd, soms ook met het nevenberoep dat men uitoefent.

Interessant is het te zien hoe men de vrije dagen heeft doorgebracht; daarbij beperken we ons tot degenen die al wat langer zijn afgevlouid (58 resp. = 100%). Een aantal respondenten heeft na de beroepsverandering grond aangehouden, wat ongetwijfeld consequenties met zich meebrengt ten aanzien van de vrije tijd. Zo heeft ruim een vierde (26%) een aantal vrije dagen besteed aan werkzaamheden op het "eigen bedrijf", vooral degenen (19%) die alle grond hebben aangehouden. In combinatie daarmee hebben sommigen hun vrije tijd nog op andere wijze in de vorm van familiebezoek, dagtochtjes e.d. doorgebracht.

Drie vierde van de van beroep veranderde landbouwers hebben hun vrije tijd besteed aan familiebezoek en dagtochten. Bijna een derde gaat gedurende kortere of langere tijd op vakantie, waarbij een aantal (11%) in het binnenland vertoeft en er wat meer (21%) hun vakantie in het buitenland doorbrengen.

De wijze waarop de vakantie is besteed, blijkt dus nogal gevarieerd te zijn. Ten aanzien van de factor leeftijd is geen duidelijke voorkeur van bepaalde leeftijdsklassen voor de bestedingswijze geconstateerd. Ook met het al langere tijd geen boer meer zijn evenals met betrekking tot het huidige beroep is geen verband gesignaleerd. Het wordt niet uitgesloten geacht dat de reisjes naar familieleden en de dagtochtjes een aanloopje zijn tot het wat langduriger van huis gaan, dus het op vakantie gaan in binnen- of buitenland.

Samenvatting en slotbeschouwing

Doel en uitvoering van het onderzoek

Beroepsverandering in de agrarische sector is een verschijnsel dat ook vroeger wel voorkwam. Het betrof toen grotendeels de landarbeiders en meewerkende boerenzoons. De laatste jaren gaat het evenwel vooral om de landbouwers die, naar men aanneemt in toenemende mate, de exploitatie van een landbouwbedrijf als hoofdberoep opgeven en een ander beroep gaan uitoefenen.

Uit een in Zuid-Holland in een twintigtal gemeenten ingesteld onderzoek blijkt, dat in de periode 1963-1968 van de 287¹⁾ niet meer aanwezige bedrijfshoofden - d.i. 22% van het aantal in 1963 - een vijfde van hoofdberoep is veranderd. Het gaat hier evenwel om een steekproef, hetgeen betekent dat de feitelijke aantallen aanmerkelijk groter zijn; globaal geschat zou het in deze periode gaan om ongeveer 500 landbouwers. Hieruit blijkt wel dat beroepsverandering door zelfstandige agrariërs een verschijnsel is dat de aandacht verdient.

Het besluit om van beroep te veranderen zal voor de desbetreffende bedrijfshoofden een grote en niet gemakkelijk te nemen stap zijn. Het betekent namelijk dat men de landbouw als zelfstandig ondernemer gaat verlaten en moet proberen een nieuwe arbeidsplaats te verkrijgen. Een en ander zal problemen van velerlei aard met zich meebrengen, hetgeen kan samenhangen met de leeftijd, de opleiding, de arbeidsmarkt, enz.

Het doel van het onderzoek is het geven van inzicht in de problemen die samenhangen met de verandering van hoofdberoep door zelfstandige agrariërs. Het betreft hier evenwel een eerste benadering van een ingewikkelde en omvangrijke problematiek. Het onderzoek draagt derhalve een oriënterend en beschrijvend karakter. Mede met het oog hierop is het onderzoek beperkt gebleven tot de volgende vragen:

- in hoeverre is het beroepsverleden van invloed geweest op de verandering van hoofdberoep?
- wat zijn de redenen van beroepsverandering?
- op welke wijze is de beslissing tot beroepsverandering tot stand gekomen?
- welke moeilijkheden heeft men bij de beslissing en overgang onderzonden?
- hoe staan de van beroep veranderde landbouwers tegenover het nieuwe beroep en milieu?

Met behulp van een mondeling interview zijn gegevens verzameld om deze vragen te kunnen beantwoorden. Het gaat in totaal om 72 geënqué-

1) A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970, pag. 27 e.v.

teerden jonger dan 60 jaar, die verspreid over ongeveer veertig Zuid-Hollandse gemeenten tussen 1964 en 1970 van beroep zijn veranderd. Daarbij zijn alleen die van beroep veranderden in het onderzoek betrokken die vóór de overgang veehouder of akkerbouwer waren; tuinders zijn dus niet in het onderzoek opgenomen. Landbouwgebieden waar betrekkelijk veel tuinbouwbedrijven voorkomen zijn buiten beschouwing gebleven. Ongeveer twee derde van de geënquêteerden is afkomstig uit een zogenaamde plattelandsgemeente, de anderen uit een gemeente met een min of meer stedelijk karakter 1).

Enkele gegevens van de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers.

De geënquêteerden wonen verspreid - buiten de tuinbouwgebieden - over de provincie Zuid-Holland. Ongeveer twee derde van hen is afkomstig uit een z.g. plattelandsgemeente, de anderen uit een gemeente met een minder of meer stedelijk karakter.

De gemiddelde leeftijd van de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers is momenteel 49 jaar; onder hen zijn naar verhouding meer ouderen dan jongeren: 31% is tussen de 55 en 60 jaar en 13% jonger dan 40 jaar.

Iets meer dan de helft heeft na de lagere school nog voortgezet onderwijs gevolgd, meestal in de vorm van een of enkele cursussen (35%) soms als agrarisch dagonderwijs (17%). Leeftijd en onderwijs hangen niet erg sterk samen, hoewel er onder de ouderen wat meer alleen lagere school hebben gehad en onder de jongeren wat meer agrarisch dagonderwijs.

De leeftijd waarop de geënquêteerden indertijd met een eigen agrarisch bedrijf zijn gestart was gemiddeld 31 jaar; dooreengenomen zijn ze ongeveer 15 jaar boer geweest. Sedert de overneming is de oppervlakte van het merendeel van de bedrijven niet veranderd.

Het aantal eigendomsbedrijven was groter dan het aantal pachtbedrijven; ook per bedrijf werd meer grond in eigendom dan in pacht geëxploiteerd.

Ongeveer twee derde van de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers had een klein bedrijf; van een vierde lag de omvang boven 90 sbe. De gemiddelde bedrijfsomvang, vóór men van beroep veranderde, bedroeg 67 sbe. De jongeren hadden naar verhouding een groter bedrijf dan de ouderen.

Drie vierde van de bedrijven kan worden getypeerd als veehouderijbedrijf en een vierde als akkerbouwbedrijf. De veehouderijbedrijven waren over het algemeen genomen groter dan de akkerbouwbedrijven. Gebleken is echter dat tweemaal zoveel akkerbouwers als veehouders tijdens het boer zijn nog een nevenberoep hebben gehad; ondanks het vrij grote aantal kleine bedrijven zijn diverse akkerbouwers er vermoedelijk toch in geslaagd tijdens het boer zijn tot een enigszins redelijk inkomen te komen. De veehouders zijn iets jonger dan de akkerbouwers; deson-

1) Volgens de CBS-publikatie: Typologie van de Nederlandse gemeenten naar Urbanisatiegraad, 31 mei 1960.

danks hebben minder veehouders dan akkerbouwers na de lagere school nog voortgezet dagonderwijs gevolgd. De indruk bestaat dat het onderwijsniveau van de van beroep veranderden in het algemeen enigzins lager is dan dat van degenen die boer zijn gebleven.

Het beroepsverleden

Ruim vier vijfde van de afgevloeiende boeren is van agrarische afkomst; de oppervlakte van de ouderlijke bedrijven liep nogal uiteen, maar de helft was groter dan 20 ha. De meesten (82%) hebben dan ook in hun jonge jaren thuis meegewerkt, waarbij een aantal tevens elders - tijdelijk als landarbeider en/of buiten de agrarische sector - heeft gewerkt. Van degenen wier vader geen agrariër was, is het merendeel der geënquêteerden indertijd landarbeider geweest.

Een derde heeft in zijn jonge jaren wel eens overwogen een ander beroep dan dat van boer te kiezen, een percentage dat onder de jongeren relatief wat hoger ligt dan onder de ouderen. Niettemin is men boer geworden om redenen als: "was beter bekend met het boerenberoep dan met iets anders", "zag geen kans ander geschikt werk te vinden", "de ouders waren tegen uitoefening van een ander beroep", e.d. De houding van de ouders tegenover het boer zijn, de vertrouwdheid met het boerenwerk met daarnaast nog eventueel de mogelijkheid om het ouderlijke bedrijf geheel of gedeeltelijk over te nemen, zal de kans om boer te worden hebben vergroot. Een aanzienlijk aantal (65% van alle afgevloeienden) is indertijd zijn vader opgevolgd, sommigen hebben het bedrijf van schoonouders of familieleden overgenomen, in enkele gevallen is het bedrijf afkomstig van een derde of nieuw gesticht.

Blijken de omstandigheden waaronder men is opgegroeid min of meer bij de uitoefening van het boerenberoep te hebben meegespeeld, ten aanzien van het beroep na de beroepsverandering is deze invloed geringer geweest. Zo blijkt dat slechts 5% van alle afgevloeienden via een boerenberoep met het nieuwe werk in contact is gekomen, hoewel toch 25% tijdens het boer-zijn een nevenberoep had. Wat de ervaringen rond de beroepsverandering betreft is het verschil het grootst: van de nevenberoepers heeft een derde en van de anderen twee derde indertijd bepaalde moeilijkheden genoemd. Men zou dus met enige voorzichtigheid mogen concluderen dat het nevenberoep nauwelijks van invloed is geweest op de beslissing van beroep te veranderen en op de aard van het nieuwe beroep, daarentegen wel op de aanpassing in het nieuwe beroep.

Redenen van beroepsverandering

In dit onderzoek wordt bevestigd wat in enkele andere studies ook al min of meer is vastgesteld, namelijk dat beroepsverandering veelal - bij twee derde van de geënquêteerden - op economische gronden berust (geringe bedrijfsomvang, laag inkomen, financiële moeilijkheden e.d.). De invloed van de z.g. externe omstandigheden (40%) lijkt een tamelijk bescheiden plaats in te nemen; onteigening en pachtbeëindiging zijn evenwel vaak als enige redenen genoemd en houden dan ook direct verband met de beroepsverandering. De andere redenen zijn dikwijls in relatie

tot elkaar genoemd en zullen als zodanig invloed op de verandering van hoofdberoep hebben gehad (bij voorbeeld klein bedrijf, gering bedrijfsinkomen, geen opvolger, etc.).

Naast de overwegend economische motieven werden zij het in mindere mate, persoonlijke (50%) en gezins- of familieomstandigheden (36%) vermeld, zoals ziekte of invaliditeit, behoefte aan vrije tijd, sociale zekerheid (ziekenfonds, kinderbijslag e.d.), hoge uitgaven voor het gezin etc.

Relatief meer oudere dan jongere afgevoelden vermeldden "externe" omstandigheden (onteigening, pachtbeëindiging) en gezins- of familieomstandigheden; ten aanzien van de persoonlijke en bedrijfsomstandigheden zijn de onderlinge verschilpunten vrij klein. Bij beide leeftijdscategorieën ligt het accent overwegend op de bedrijfsomstandigheden, vooral bij de kleinere bedrijven.

Beroepsverandering door agrariërs betekent het min of meer noodgedwongen verlaten van de landbouw. Daarnaast kunnen er ook omstandigheden zijn die de overgang naar een nieuw beroep vergemakkelijken of aantrekkelijk maken. Ruim een kwart heeft werk in de onmiddellijke omgeving gevonden; voor een aantal kan dit van doorslaggevende betekenis zijn geweest om een nieuw beroep te aanvaarden doordat het hen mogelijk maakte het bedrijf geheel of gedeeltelijk te blijven exploiteren. De indruk bestaat echter dat de afstotende krachten over het algemeen sterker zijn geweest dan de wervende krachten van de niet-agrarische beroepen- en leefwereld. Dit is zeker het geval geweest voor die geënquêteerden (18%) die geen nadere motivering van de nieuwe beroepskeuze hebben gegeven. Het niet-agrarische beroep heeft voor hen blijkbaar weinig aantrekkingskracht uitgeoefend. Sommigen stelden dat ze beslist boer zouden zijn gebleven als er geen onteigening of pachtbeëindiging had plaatsgevonden, enkelen waren wegens persoonlijke omstandigheden (gezondheid, invaliditeit) met boeren opgehouden.

Verder is gebleken dat de afstotende en wervende krachten nogal eens tegelijkertijd werkzaam zijn, waarbij de betekenis overigens erg kan uiteenlopen. Zo heeft een aantal geënquêteerden als redenen voor het verlaten van het boerenberoep genoemd het lage inkomen soms in combinatie met hoge gezinsuitgaven waarbij een zekere achterstand in inkomen tegenover andere beroepsgroepen mede van invloed kan zijn geweest. Bovendien kan beroepsverandering ook worden gezien of ervaren als een sociale achteruitgang en als statusdaling (handarbeid, weinig of geen scholing, de overgang van zelfstandig bedrijfsvoerd naar loontrekkende e.d.). Een reële verbetering van de materiële levensomstandigheden daarentegen zal gemakkelijk gepaard kunnen gaan met gevoelens van tevredenheid omtrent de nieuw ontstane situatie, waardoor het niet is uitgesloten dat men aan het nieuwe beroep een hogere waardering toekent en het gevoel kan hebben in maatschappelijk opzicht te zijn gestegen. De indruk bestaat dat hier eerder sprake zal zijn van een constatering achteraf dan van een van de voren te verwachten resultaat; dit te meer daar slechts enkelen als een van de redenen voor de overgang naar een ander beroep "hogere aanzien" als aantrekkelijk hebben genoemd.

De beslissing om van beroep te veranderen

Het besluit om een ander beroep te gaan uitoefenen zal voor de desbetreffende bedrijfshoofden een stap zijn met verstrekkende gevolgen, zeker als men al wat langere tijd als zelfstandig veehouder of akkerbouwer werkzaam is geweest. Men zou dan ook mogen verwachten dat men zich vooraf terdege op de hoogte zal stellen van de diverse mogelijkheden welke andere beroepen te bieden hebben. In lang niet alle gevallen is daaraan behoefte geweest, omdat men soms al een bepaald soort werk op het oog had, soms een geschikte baan of functie kreeg aangeboden en een enkele keer geleidelijk aan in een niet-agrarisch beroep is gegroeid.

Het contact met het nieuwe beroep verloopt veelal (74%) langs informele weg (via kennissen of familieleden, een advertentie in een krant) en geschiedt ook wel op eigen initiatief (18%); slechts enkelen hebben een beroep gedaan op bemiddeling via een arbeidsbureau. Min of meer opvallend is het dat naar verhouding meer afgevloeiden van 50 jaar en ouder dan jongeren via een advertentie in een krant aan een ander beroep zijn gekomen.

De meningen van anderen over het beroep in het algemeen zijn belangrijk voor degenen die het desbetreffende beroep willen gaan uitoefenen. Ook ten aanzien van het veranderen van beroep kan dit het geval zijn. Zo komt uit de enquête naar voren dat ruim de helft (57%) van de geënquêteerden van mening is dat men zich in de directe omgeving positief heeft opgesteld tegenover de beroepsverandering. Ten aanzien van de overigen blijkt dat de echtgenote tezamen met de kinderen, familieleden of bureu, soms elke categorie afzonderlijk zich hierover in zekere mate in negatieve zin heeft uitgelaten. Opgemerkt dient te worden dat het via de geënquêteerden zelf vrij moeilijk is te achterhalen in hoeverre sprake is geweest van beïnvloeding door anderen. Het vermoeden bestaat dat het veranderen van beroep door anderen wel op enigerlei wijze kan zijn versneld of vertraagd.

Ook de van beroep veranderden zelf kunnen op hun beurt als informatiebron fungeren voor anderen die overwegen eventueel van beroep te veranderen. Bij een vijfde van de geënquêteerden komt inderdaad wel eens een boer praten over ervaringen en problemen die verband houden met de overgang of om advies vragen. Naar verhouding worden de jongeren onder de afgevloeiden, degenen die al wat langer geen boer meer zijn en degenen die voor de overgang al een bepaald beroep voor ogen hadden het meest geraadpleegd.

Het veranderen van beroep zal in sterke mate door omstandigheden van buitenaf (onteigening, beëindiging van de pachtovereenkomst, ongunstige bedrijfs- of produktieomstandigheden, e.d.) worden beïnvloed. De tijd die ligt tussen de uiteindelijke beslissing om van beroep te veranderen en het uitoefenen van een ander beroep blijkt over het algemeen tamelijk kort te zijn, namelijk voor alle geënquêteerden gemiddeld zeven maanden; van ruim de helft was dit tijdbestek korter dan vier maanden.

Problemen bij de beslissing en de overgang naar een ander beroep

Eventuele moeilijkheden bij de beroepsverandering kunnen worden voor-

komen door scholing en opleiding. Slechts een negende van de geënquêteerden heeft voor het nieuwe beroep een speciale opleiding gevolgd. De meesten hebben dus in dit opzicht geen rechtstreekse voorbereiding op het nieuwe beroep ontvangen, hetgeen kan inhouden dat niet alle bestaande mogelijkheden ten volle zijn benut, een en ander kan samenhangen met de leeftijd (de helft van de geënquêteerden is 50 jaar of ouder), de werkgelegenheid, het loon e.d. Bepaalde scholingsvoorzieningen, met name het centrum voor vakopleiding van volwassenen (71%), genieten een vrij grote bekendheid, hoewel er soms nogal wat voorbehoud wordt gemaakt ("goed voor jonge mensen", "nuttig als men interesse heeft" enz.).

Iets meer dan de helft van de respondenten heeft een of meer moeilijkheden direct na de overgang naar het nieuwe beroep ondervonden. Naast de omschakeling van zelfstandige naar loontrekkende en het gevoel van statusdaling spelen ook het werk en de omstandigheden waaronder gewerkt wordt een rol. Per leeftijdsklasse loopt de aard der problemen niet zo sterk uiteen, behalve ten aanzien van het vermelde "stap terug op de maatschappelijke ladder" dat relatief wat vaker door de jongeren is genoemd (gemiddelde grootte van hun bedrijf indertijd 15 ha).

Van de geënquêteerden heeft 43% dus geen moeilijkheden ondervonden; dit betreft in het bijzonder de arbeiders in de agrarische sector ("bekend met het werk") en de z.g. overige handarbeiders ("gemakkelijk werk"). Enkel en enkele hebben dit werk tijdens het boer-zijn als nevenberoep reeds eerder gedaan. Verder is gebleken dat ongeveer drie vierde der respondenten een of enkele prettige elementen van direct na de beroepsovergang noemt. Vooral de "vrije tijd" spreekt hen aan, in mindere mate het werk zelf; enkelen leggen de nadruk op het "contact met de mensen".

Vergelijking tussen het noemen van prettige en onprettige ervaringen laat zien, dat een vijfde alleen moeilijkheden (vooral door jongeren genoemd) en een derde alleen plezierige ervaringen (vooral door de ouderen vermeld) naar voren heeft gebracht, terwijl 39% beide ervaringen vermeld.

Beroepsverandering hoeft nog niet altijd te betekenen dat het beroep dat men direct na de overgang heeft ook het definitieve beroep zal zijn. Zo is ruim een vijfde van de van beroep veranderden sindsdien een ander beroep gaan uitoefenen. Veelal zullen hierbij persoonlijke ervaringen en bepaalde mogelijkheden de aanleiding zijn om na verloop van tijd om te zien naar een andere werkring of een ander beroep. De meesten van deze "switchers" hebben voor de overgang van het boer zijn naar een ander beroep geen informatie ingewonnen, een aanzienlijk aantal had vooraf geen bepaald beroep op het oog en slechts weinigen wisten in welke gemeente ze zouden gaan werken. Ongeveer twee derde van deze "switchers" heeft bepaalde overigens uiteenlopende moeilijkheden bij de overgang naar het nieuwe beroep ervaren.

Het nieuwe beroep en milieu

Beroepsverandering heeft voor de meesten (87%) tot gevolg gehad dat ze van zelfstandig bedrijfshoofd loontrekkende zijn geworden. Een negende van de geënquêteerden behoort tot de z.g. hoofdarbeiders; het merendeel is te rekenen tot de categorie van handarbeiders bestaande uit vak-

arbeiders (11%) der respondenten, transportarbeiders (14%), fabrieksarbeiders (14%), arbeiders in de agrarische sector (7%) en overige handarbeiders (30%).

De overgang naar een nieuw beroep is bij een aanzienlijk aantal (57%) gepaard gegaan met het ervaren van bepaalde moeilijkheden. Nadat men van beroep is veranderd is gemiddeld ongeveer drie jaar verlopen. Dit hoeft nog niet te betekenen dat er geen problemen meer zullen zijn. Iets daarvan komt tot uiting in de genoemde voor- en nadelen van het huidige beroep in verband met het boerenberoep. Vrijwel allen zien een of meer voordelige kanten van het huidige beroep, waarbij een en ander gedeeltematig parallel loopt met de prettige ervaringen (vrije tijd, vrije weekends, korte werktijden, minder hard werken, contact met mensen e.d.) die men direct na de beroepsovergang heeft gehad. De helft van de geënquêteerden noemt echter ook nadelen, zoals het gemis aan vrijheid en zelfstandigheid en soms de aard van het werk of de werkomstandigheden.

Hoe waarderen de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers hun nieuwe beroep en werk? Hun houding tegenover het huidige werk kan worden getypeerd naar een al dan niet tevreden zijn. Van 44% kan worden gezegd dat ze "tevreden" en van 28% dat ze "zeer tevreden" zijn met het huidige beroep, terwijl 28% kan worden aangeduid als "niet tevreden".

Het al dan niet tevreden zijn blijkt tot op zekere hoogte verband te houden met de beroeps categorieën (onder de niet-tevredenen relatief meer ongeschoolde handarbeiders dan onder de tevredenen), met de waardering voor het huidige werk (van de tevredenen noemt de helft en van de niet-tevredenen een derde geen nadelen) en met de redenen van beroepsverandering.

Gebleken is dat 18% liever weer het boerenberoep wil uitoefenen ("zeer ontevredenen"). Bepaalde omstandigheden zoals onteigening, pachtbeëindiging, ziekte, invaliditeit e.d. hebben er toe geleid dat een aantal min of meer noodgedwongen van beroep is veranderd. Het betreft hier een categorie van beroep veranderden die vroeger nooit hebben overwogen een ander beroep dan dat van boer uit te oefenen, die indertijd veel belangstelling hebben gehad voor een groter bedrijf maar hierin niet zijn geslaagd, die graag zouden zien dat hun zoon(s) boer wordt(en) en die zich niet tot een nieuw beroep aangetrokken hebben gevoeld.

Verder wil 10% ("ontevredenen") momenteel liever ander werk hebben, met name in de landbouwverwante of dienstverlenende sector. Als motief voor de verandering noemen zij vooral het werken de werkomstandigheden.

Hoewel bij de ontevredenen het huidige inkomen volgens de desbetreffenden niet zozeer de reden van het ongenoegen is, ligt het beduidend lager dan bij de tevredenen (resp. + f. 12 000,- en + f. 15 500,-). Het lijkt erop dat het inkomen toch wel een belangrijke aanwijzing vormt voor de beoordeling van het persoonlijk welbevinden van de beroepsveranderaars in de situatie waarin ze nu verkeren.

Als men in de woonplaats geen werk kan krijgen, zal men moeten gaan pendelen of kan het nodig of gewenst zijn te verhuizen. Ruim een derde is erin geslaagd in de woonplaats aan werk te komen; van degenen die alleen lagere school hebben gehad beduidend meer dan van degenen die

voortgezet dagonderwijs volgden (resp. 49% en 15%). Ruim een kwart vond werk op minder en een derde op meer dan 10 km van huis (vooral de afgevoelden met voortgezet dagonderwijs). De afstand tot het werk houdt geen verband met het al dan niet aanhouden van grond en evenmin met de in gebruik gehouden oppervlakte.

Bijna de helft (44%) van de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers is verhuisd; het merendeel van de verhuisden is echter binnen dezelfde gemeente blijven wonen. Over het algemeen is de afstand waarover men zich heeft verplaatst betrekkelijk klein; mede daardoor zal de verandering van woonmilieu relatief weinig problemen met zich hebben meegebracht. Dit moge blijken uit de omstandigheid dat vrijwel allen zeer tevreden zijn over de nieuwe woning en de woonomgeving.

Een ander gevolg van de verandering van beroep kan zijn dat men meer vrije tijd heeft gekregen. Ongeveer drie vierde is van mening dat dit inderdaad het geval is, terwijl 29% vindt dat ze er niet op zijn vooruitgegaan, wat in sterke mate samenhangt met het geheel op gedeeltelijk aanhouden van de grond na de beroepsverandering.

Afhankelijk van het beroep dat men uitoefent, de leeftijd, het hebben van een nevenberoep, het nog maar kort geleden geen boer meer zijn e.d. varieert het aantal vrije dagen van 5 - 23 per jaar. Van degenen die al wat langer zijn afgevoeid heeft een kwart zijn vrije dagen ten dele besteed aan werkzaamheden op het "eigen bedrijf", ten dele in de vorm van familiebezoek, dagtochtjes e.d. doorgebracht.

Degenen die geen agrarisch bedrijf meer bezitten hebben hun vrije dagen veelal besteed aan het maken van dagtochten (45%) en soms aan familiebezoek. Ook het op vakantie gaan in binnen- of buitenland (resp. 11% en 21%) komt nogal eens voor. Het kan zijn dat de reisjes naar familieleden en dagtochtjes een aanloopje zijn tot het wat langduriger van huis gaan, dus het op vakantie gaan in binnen- of buitenland.

Slotbeschouwing

De van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers, welke in dit onderzoek zijn betrokken, vormen in diverse opzichten een specifieke categorie. Het betreft degenen die als gevolg van bepaalde omstandigheden een ander hoofdberoep zijn gaan uitoefenen; zij zijn geënquêteerd op een tijdstip nadat zij kortere of langere tijd geleden van beroep zijn veranderd. Als onderzoeksperiode is 1964-1970 en als onderzoeksgebied een veertigtal gemeenten in Zuid-Holland aangehouden; het aantal personen dat voor ondervraging in aanmerking kwam bedroeg 72.

Het doel van het onderzoek is inzicht verkrijgen in de gedragingen, opvattingen en ervaringen van de betreffende van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers. Het betreft hier een benadering van een ingewikkelde problematiek. Met dit onderzoek zullen dan ook niet alle vragen rond het verschijnsel van de beroepsverandering worden beantwoord. Het onderzoek draagt derhalve een oriënterend en beschrijvend karakter.

Een aanzienlijk aantal van de van beroep veranderden heeft de landbouw definitief de rug toegekeerd, in die zin dat ze niets meer van het oorspronkelijke bedrijf in gebruik hebben (58%), niet terug willen naar het boerenberoep (82%) en momenteel een beroep uitoefenen dat noch

agrarisch noch agrarisch-verwant is (93%). Voor degenen die wel grond en/of vee hebben aangehouden lijkt het erop dat beroepsverandering geen volledige verandering is geweest, te meer daar deze geënquêteerden niet aan vermindering of inkrimping denken. Dat dit overwegend niet het geval is moge blijken uit het feit dat ongeveer twee derde van deze categorie toch niet meer terug wil naar het boerenberoep. Daar komt nog bij dat het hier gaat om "bedrijven" met een gemiddelde oppervlakte van 5,4 ha, waarbij het vooral de oudere geënquêteerden zijn die grond aanhielden¹⁾.

Ten slotte blijkt dat bij de meeste afgevoelden de belangstelling voor het boerenberoep en de landbouw nauwelijks of niet meer aanwezig is.

De meesten zijn tevreden met de situatie waarin ze momenteel verkeren, waarbij sommigen - overigens naar verhouding nauwelijks minder dan de ontevredenen - toch nog bepaalde aspecten (vooral het "gemis van vrijheid en van zelfstandigheid") als nadelen in vergelijking met het boerenberoep noemen. Hoe sterker de gehechtheid aan het boerenberoep is gebleven des te meer nadelen men ziet in het huidige beroep. Enkel en zijn niet helemaal tevreden met de huidige situatie; zij zouden liever ander werk willen hebben of een ander beroep willen uitoefenen. Een aantal van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers (de "ontevredenen") zou zelfs terug willen naar het boerenberoep. Voor zover beroepsverandering ook heeft plaatsgevonden onder invloed van externe omstandigheden als onteigening of pachtbeëindiging dan zal dit stellig niet hebben bijgedragen tot gevoelens van tevredenheid over de huidige situatie.

Het percentage tevredenen en de mate van tevredenheid bij de in het onderzoek betrokken veehouders en akkerbouwers is in de loop der jaren eerder toe- dan afgenomen; waarschijnlijk lag het direct na de overgang het laagst. Beroepsverandering bracht immers voor een niet gering aantal geënquêteerden verschillende moeilijkheden met zich mee, zoals het verlies van zelfstandigheid, de aanpassing aan andere werk- en levensomstandigheden e.d. Na verloop van tijd kan hierin verandering zijn gekomen doordat men aan het werk en de werkomstandigheden gewend raakte, de beschikking kreeg over vrije tijd en deze anders en meer is gaan waarderen en in veel gevallen tevens over een hoger inkomen dan tijdens het boer zijn. Verder is men zich veelal bewust dat aan het huidige werk weliswaar bepaalde nadelen vastzitten maar men accepteert deze doorgaans in het besef dat hieraan toch niets te veranderen valt; het kan ook zijn dat men er langzamerhand aan gewend is geraakt en de nadelen maar

1) Een en ander vertoont slechts geringe overeenkomst met in Frankrijk (Bretagne) verricht onderzoek. Men vergelijke daartoe: P. Daucé et G. Jegouzo: "L'inertie professionnelle des chefs d'exploitation agricole", in *Etudes Rurales*, 1969, pag. 55-58. Vrijwel alle van beroep veranderde boeren hielden nog grond in exploitatie, hoewel dat na de beroepsverandering per "bedrijf" was afgenomen. Het is niet uitgesloten dat in sommige streken in Nederland een min of meer overeenkomstige situatie wordt aangetroffen.

neemt voor wat ze zijn.

Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de van beroep veranderde boeren hebben gestreefd naar een in verschillende opzichten aanvaardbare situatie na de beroepsverandering. Dat men daarbij van te voren niet alles heeft kunnen overzien is begrijpelijk; toevalligheden zullen tijdens het proces van beroepsverandering ongetwijfeld een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld.

Men kan zich echter afvragen of de ex-boer indertijd slagvaardig genoeg is geweest of dat hij gemakshalve de situatie heeft geaccepteerd en genoeg heeft genomen met datgene wat het meeste voor de hand lag, zonder daarbij al te veel te letten op de eigen wensen en mogelijkheden en zich niet of nauwelijks af te vragen of dit wel een optimale oplossing zou zijn. Het vinden van een passend beroep dat aansluit bij de aanleg en ambities van de van beroep veranderde is erg belangrijk en gewenst.

Sommigen zullen het vinden van een ander beroep zelf willen uitzoeken zonder de hulp van anderen te aanvaarden, bij voorbeeld omdat men vóór het boer worden of tijdens het boer zijn via een nevenberoep al ervaringen in een ander beroep heeft opgedaan, of omdat men bij de keuze van een ander beroep die baan of functie neemt welke een redelijk geacht inkomen verschaft. Anderen daarentegen traden in contact met familieleden of kennissen, met een arbeidsbureau of een andere voorlichtende instantie zoals de standsorganisatie of landbouwvoorlichtingsdienst. Het contact met het nieuwe beroep verliep veelal langs informele weg en nog weinig langs de instanties welke de beroepsovergang vanuit de landbouw begeleiden en vergemakkelijken. Een tijdige oriëntatie en voorbereiding op het nieuwe beroep is erg nuttig, maar dit gebeurt soms pas nadat de beslissing tot beroepsverandering onherroepelijk is geworden. Een en ander hangt wellicht samen met de overwegende betekenis van de afstotende krachten, die er toe leiden dat de landbouw wordt verlaten. Dit zal vooral het geval zijn bij degenen die terug willen naar het boerenberoep, en waarschijnlijk ook bij een vrij groot aantal anderen. Duidelijk is wel dat ten aanzien van relatief weinig afgevoelden de niet-agrarische beroepen- en leefwereld een wervende invloed heeft gehad. Een belangrijke factor hierbij is de omvang van de alternatieve werkgelegenheid, welke nog beperkt wordt door enkele kenmerken (leeftijd, onderwijs e.d.) van de betreffende personen zelf. Van niet geringe betekenis is waarschijnlijk eveneens het kennen van de bestaande mogelijkheden.

Beroepsverandering houdt een aantal wezenlijke veranderingen in, namelijk in de sociale positie (van zelfstandig ondernemer veelal naar een functie in loondienst), in het vervullen van een geheel andere taak, in de aard van het werk en de werkomstandigheden etc. De ervaringen rond de beroepsverandering zullen niet voor iedereen even moeilijk zijn geweest. Zo is het niet uitgesloten dat de ouderen wat moeilijker dan de jongeren zullen wennen aan andere werkomstandigheden, de inrichting van het werk, het niet meer eigen baas zijn en aan een ander leefklimaat¹⁾.

1) J.M.A. Munnichs: "Oudere werknemers", C.O.P./S.E.R., 1966, o.c.
Van dezelfde auteur: "Aeltere Arbeitnehmer in der Nederlanden",
lezing gehouden te Düsseldorf, 21-22 april 1971.

Verder zal verandering van woonmilieu - 44% is verhuisd - veelal ook een ander patroon van sociale relaties tot gevolg hebben. De vraag is in hoeverre een en ander heeft geleid tot aanpassingsproblemen. Uit het onderzoek blijkt dat het merendeel van degenen die verhuisd zijn in dezelfde gemeente is blijven wonen; verder is naar voren gekomen dat de moeilijkheden rond de beroepsovergang nogal eens betrekking hebben op de aard van het werk en de werkomstandigheden. Met andere woorden beroepsverandering zal niet zonder meer een ernstige verbreking van het bestaande levenspatroon tot gevolg hebben gehad ¹⁾. Nader onderzoek hieromtrent is echter wenselijk, mede met het oog op de begeleiding na de beroepsovergang.

De meeste van de van beroep veranderde boeren kwamen in hun nieuwe beroep terecht op het niveau van handarbeider, enkelen op een hoger beroepsniveau. Een vijfde van de respondenten heeft daarna nog een of meer andere beroepen uitgeoefend. Soms resulteerde dit in het uitvoeren van ander werk op hetzelfde beroepsniveau, doorgaans echter in een verschuiving naar een hoger niveau, namelijk van ongeschoold naar geschoold werk en een enkele keer van handarbeid naar hoofdarbeid. Leeftijd en opleiding zullen in dit opzicht ongetwijfeld zwaar wegen. Nader onderzoek hieromtrent is dan ook zeer gewenst, te meer daar ongeveer de helft de landbouw als hoofdberoep heeft verlaten op 50-jarige of latere leeftijd.

Mede aan de hand van enkele uit de gehouden gesprekken geconstateerde feitelijkheden, zou men met de nodige voorzichtigheid mogen concluderen dat de van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers min of meer een specifieke categorie vormden van in sociaal en economisch opzicht "marginale boeren" ²⁾. Zo blijkt dat de oppervlakte van het merendeel van de bedrijven (78%) in de tijd dat men boer is geweest niet is veranderd, zij het dat intensivering, specialisatie, e.d. tussentijds wel kunnen hebben plaatsgevonden. Verder had driekwart vóór de verandering van hoofdberoep een bedrijf met een omvang beneden 90 standaardbedrijfseenheden zij het dat een aantal van de bedrijven weliswaar geleidelijk verkleind kan zijn. Een aantal van de beroepsveranderaars toonde indertijd wel belangstelling voor een beter of groter bedrijf maar heeft, zo er al kansen aanwezig zijn geweest dit te verkrijgen, in ieder geval niet een definitieve stap in die richting gezet. Ongeveer een vijfde van de geënquêteerden is van niet-agrarische afkomst. Een vierde heeft tijdens het boer-zijn een nevenberoep gehad. Tevens bestaat de indruk dat het onderwijsniveau van de geënquêteerden in zijn algemeenheid enigszins ongunstig afsteekt tegen dat van degenen die boer zijn. Indien men ten-

1) Zie ook: G.L. Bultena: "Career mobility of low-income farm operators", in *Rural sociology*, 1969, pag. 568.

en: H. Everaet: "De afvloeiing der bedrijfshoofden uit de landbouw, Leuven, 1964, pag. 81.

2) Zie ook: A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland," Den Haag, 1970, pag. 22.

slotte ook nog let op de leeftijd - ongeveer de helft was bij de overgang ouder dan 50 jaar - dan lijkt het onwaarschijnlijk dat beroepsverandering tot negatieve selectie leidt. Specifiek op dit onderdeel toegespitst onderzoek zou hieromtrent meer zekerheid kunnen verschaffen.

Zal beroepsverandering in de landbouw toe- of afnemen? Dit zal afhangen van een groot aantal factoren. Toeneming van het aantal beroepsveranderaars is mogelijk en is zelfs waarschijnlijk indien met name de inkomenssituatie van de boeren in aanzienlijke mate en in een snel tempo zou verslechteren. Toeneming kan verder worden teweeggebracht door een vermindering van de weerstanden om van beroep te veranderen, door verandering in de houding ten opzichte van een zelfstandig bestaan in de landbouw of ten aanzien van de gehechtheid aan het bedrijf e.d. Niet in het minst zal ook de aanwezigheid van redelijk geachte alternatieven als geschikt werk, goed loon of salaris, werk niet al te ver van huis, e.d. een rol van betekenis spelen. In hoeverre een en ander gevolgen zal hebben ten aanzien van de samenstelling van de categorie van de van beroep veranderden valt moeilijk te overzien. Het lijkt niet uitgesloten dat meer dan voorheen ook degenen die een sterke binding met het boerenberoep hebben, meer jongere boeren en boeren met een bedrijf van redelijke grote omvang (boven 100 sbe) e.d. 1) tot beroepsverandering zullen besluiten.

Indien het bovenstaande zich zal gaan voordoen, dan kan men zich afvragen of het hoge percentage tevreden dat via het onderzoek is geconstateerd, dan niet lager zal komen te liggen, evenals de mate van tevredenheid. Men denke o.m. aan de door de jongere van beroep veranderden met een bedrijf van gemiddeld 15 ha vermelde moeilijkheden van "stap terug op de maatschappelijke ladder" en van "omschakeling van zelfstandige naar ondergeschikte". Door een tijdige voorbereiding en een juiste begeleiding zowel voor als na de verandering van hoofdberoep kan het aantal ontevreden en onaangepasten tot een minimum beperkt blijven, zeker als de diverse mogelijkheden van de beroepsovergang ten volle worden benut 2). Een gedifferentieerde aanpak afgestemd op verschillen in leeftijd, opleiding, voorkeuren en ambities, werkgelegenheid e.d., is van eminent belang. Nader onderzoek hieromtrent is nuttig en wenselijk.

1) Zie ook: A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag 1970, pag. 22.

2) Men denke aan het zich laten testen, het laten uitbrengen van een beroepskeuze-advies, aan regelingen betreffende omscholing, trainings-toeslag, studiekosten enz.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

Vragenlijst beroepsveranderaars (in verkorte vorm).

Identificatiegegevens

Naam, adres, gemeente, vorige gemeente waar boer geweest.

Leeftijd, burgerlijke staat, huidig beroep, onderwijs.

Gegevens van de kinderen van 12 jaar en ouder: leeftijd, burgerlijke staat, in- of uitwoning, opleiding, in land- of tuinbouw gewerkt, huidig beroep.

Beroep van vader, grootte van zijn bedrijf.

Bedrijfssituatie in verleden, heden en toekomst

Aantal jaren zelfstandig bedrijfshoofd, van wie bedrijf overgenomen, nog ander bedrijf gehad, bedrijfsgrootte bij overname.

Veranderingen sinds overname aan oppervlakte, aantal melkkoeien, aantal mestvarkens. Bedrijfsgrootte voor beroepsverandering, eigendom; indeling van het bedrijf, samenstelling van de veestapel.

Wat nu nog van boerderij in gebruik, wat is er gebeurd met grond en bedrijfsgebouwen; wat aangehouden en voor welke doeleinden; wie verricht het werk.

Veranderingen in de komende jaren aan oppervlakte, aantal melkkoeien, aantal mestvarkens, aantal stuks mestvee.

Het boerenberoep en de houding daartegenover

Werkkring(en) voor zelfstandig boer-zijn, vóór boeren ander beroep overwogen, weer boer worden onder huidige omstandigheden, houding ten opzichte van andere c.q. grotere boerderij.

Spijt geen boer meer, terug willen naar boerenberoep, eerder van beroep willen veranderen.

Nevenberoep(en) tijdens boer-zijn; lidmaatschap standsorganisatie.

Mening over boeren die gaan bijverdienen.

Motivatie verlaten boerenberoep en nieuwe beroepskeuze

Kent andere boeren die van beroep veranderd zijn: leeftijd, bedrijfsgrootte, huidig beroep. Redenen geen boer gebleven, volgorde van belangrijkheid.

Kent boeren die van plan zijn van beroep te veranderen: leeftijd, bedrijfsgrootte, huidig beroep.

Redenen ander hoofdberoep gekozen, volgorde van belangrijkheid.

Het nieuwe werk en milieu, de houding daartegenover

Tijdstip van beroepsverandering, volledige werkkring, nog steeds hetzelfde werk, zelfstandig beroep of in loondienst, ploegendienst.

Moeilijk en gemakkelijk in nieuwe beroep direct na de verandering.

Voor- en nadelen huidige werk in vergelijking met boerenberoep.

Houding tegenover het beroep in het algemeen.

Contacten met boeren en niet-boeren.

Het inkomen: vroeger en nu; inkomsten uit andere bron; financiële verplichtingen.

Voortzetting huidige werk; in welke beroepen niet werkzaam willen zijn.

Contactname met het nieuwe werk; informatie; beïnvloeding

Informatiekanalen; wat bekend van nieuwe beroep.

Informatie over andere beroepen voor de beroepsverandering.

Bepaald beroep voor ogen.

Definitief besluit van beroep te veranderen.

Testen, beroepskeuzeadvies.

Mening van echtgenote, kinderen, familieleden en kennissen over beroepsverandering.

Beroepsverandering anders moeten aanpakken.

Hoe boer die van beroep wil veranderen te helpen.

BIJLAGE 1 (1e vervolg)

Scholing en omscholing

Voor nieuwe beroep speciale opleiding nodig.

Bekendheid met scholingsvoorzieningen: centrum voor vakopleiding, trainingstoelagregeling, studiekostenregeling.

Vacaturelijst.

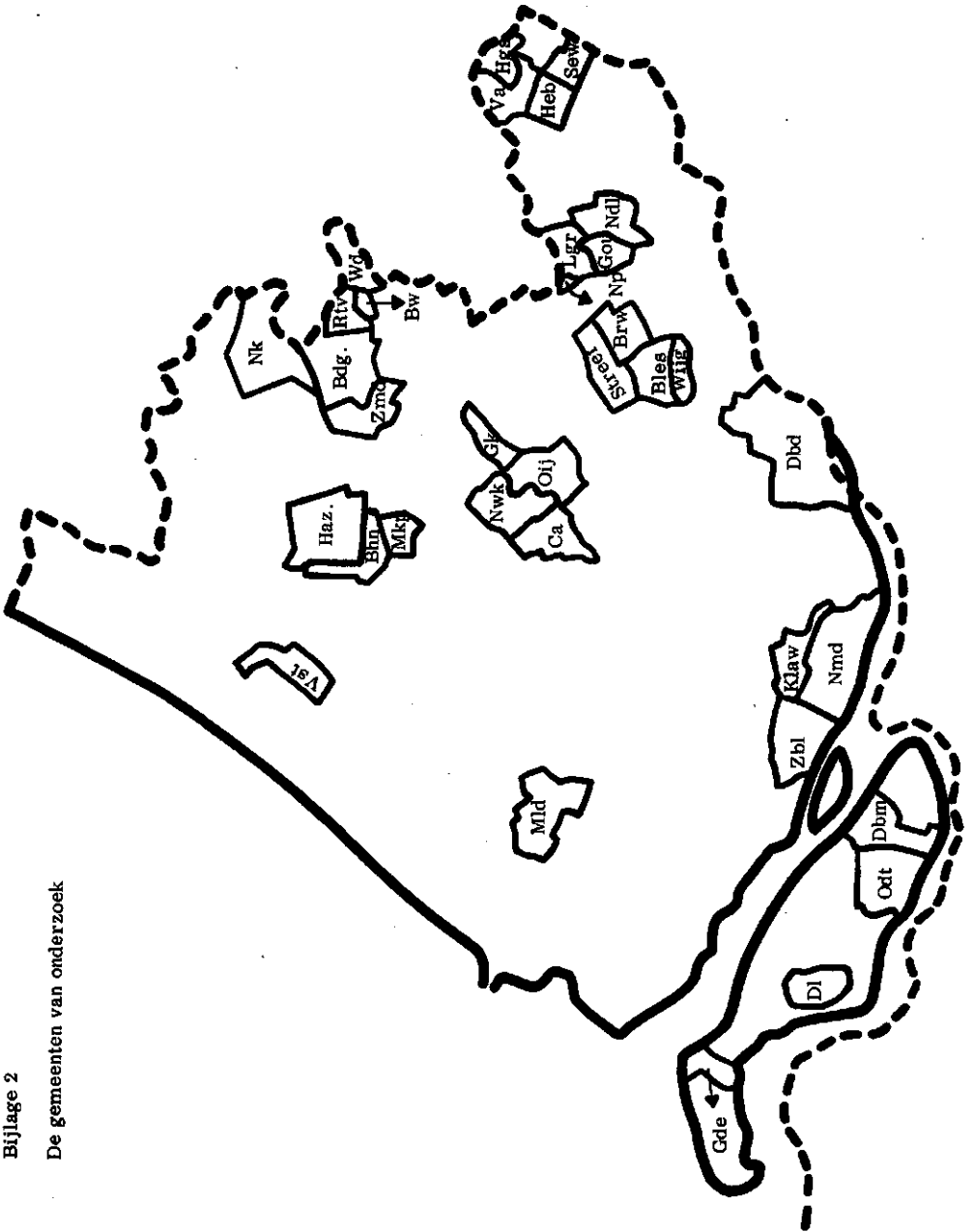
Bekendheid met arbeidsbureau.

Gevolgen van beroepsverandering

Waar werk gevonden na beroepsverandering, daar nog werkzaam.

Pendelen; verhuizen, mening over wonen in nieuwe omgeving.

Vrije tijd en vrijetijdsbesteding; aantal vrije dagen, hoe besteed.

BIJLAGE 3

Litteratuur

- J.H.R. Aukema en A.W. van den Ban: "Afvloeiing van boeren", in *Landbouwkundig Tijdschrift*, 1969, p. 197-200.
- A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970.
- A.L.G.M. Bauwens en D.B. Baris: "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden", Den Haag, 1968.
- P. Daucé et G. Jegouzo: "L'inertie professionnelle des chefs d'exploitation agricole", in *Etudes Rurales*, 1969, p. 37-65.
- H. Everaet: "De afvloeiing der bedrijfshoofden uit de landbouw", Leuven, 1964.
- Landbouwschap: "Beroepsverandering en beroepsbeëindiging in land- en tuinbouw", Den Haag, 1971.
- J.M.A. Munnichs: "Oudere werknemers", Commissie Opvoering Produktiviteit/S.E.R., 1966.
- C.J.M. Spierings en F.J. Heunks: "Achtergronden van de beroepskeuze van boerenzoons", Den Haag, 1969.
- W. Wangler: "Die Einstellung zur beruflichen Umschulung aus der Landwirtschaft", Göttingen, 1969.
- L.J.M. Weerdenburg: "De sociaal-economische differentiatie in de landbouw", Wageningen, 1970.
- L.J.M. Weerdenburg: "Boer en beroepsverandering", in *Landbouwkundig Tijdschrift*, 1970, p. 400-405.